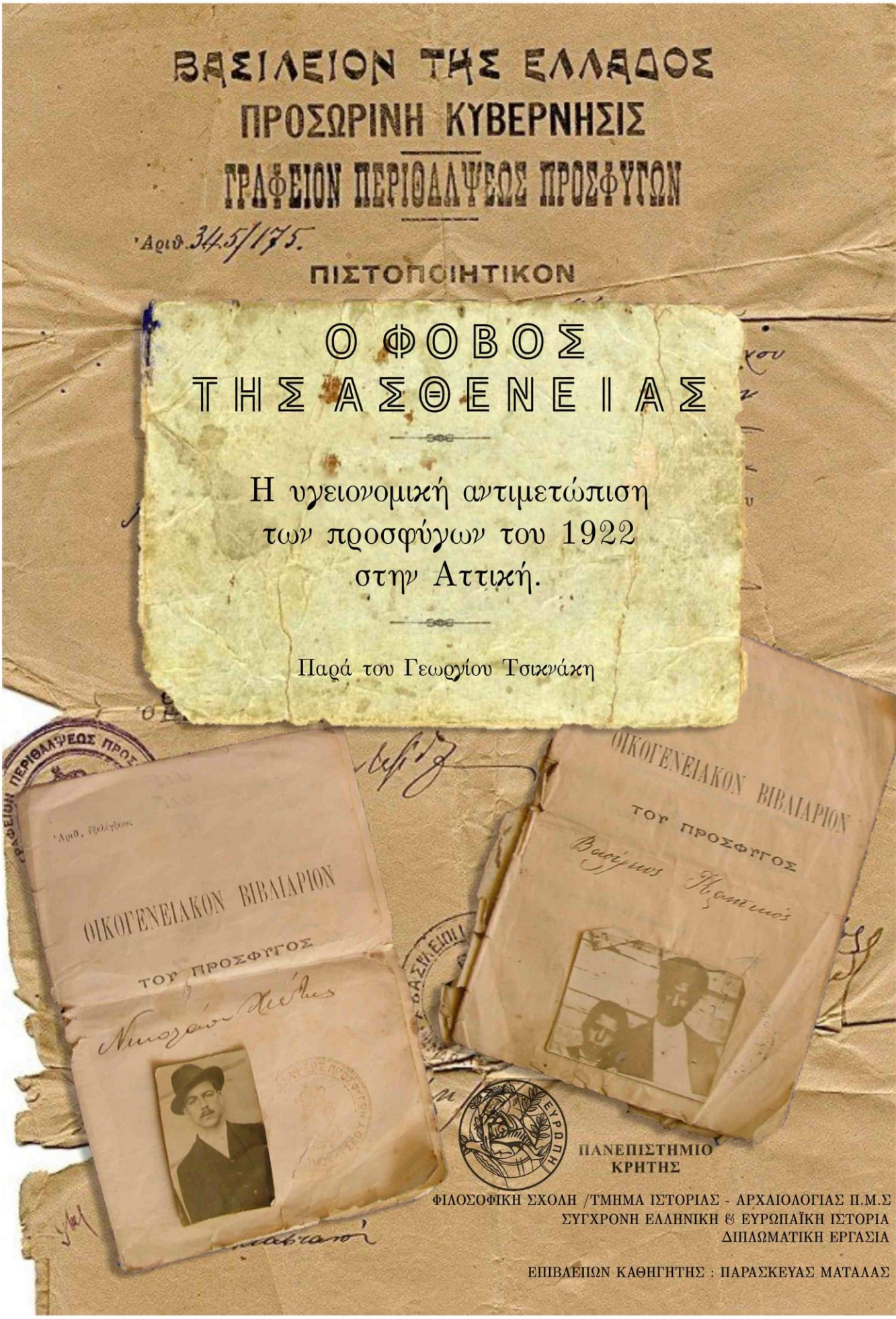

Ο ΦΟΒΟΣ ΤΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ

Η υγειονομική αντιμετώπιση των προσφύγων του 1922 στην Αττική.

Παρά του Γεωργίου Τσικνάκη

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ /ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Π.Μ.Σ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΜΑΤΑΛΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα. ⇨ σ. 1.

Κατάλογος Εικόνων, Χαρτών και Πινάκων. ⇨ σ. 2.

Πρόλογος. ⇨ σ. 3.

Ο φόβος της ασθένειας. ⇨ σ. 5.

Προσφυγική και υγειονομική κρίση στην Ευρώπη. ⇨ σ. 9.

Η δημόσια υγεία στην Ελλάδα πριν από το 1922. ⇨ σ. 14.

Η Έξοδος του 1922. ⇨ σ. 19.

Τα λοιμοκαθαρτήρια. ⇨ σ. 23.

Τα πρώτα προβλήματα της εγκατάστασης των προσφύγων. ⇨ σ. 31.

Η «υποδοχή» από τους ντόπιους. ⇨ σ. 37.

Η Ανταλλαγή των πληθυσμών. ⇨ σ. 44.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. ⇨ σ. 49.

Οι συνθήκες διαβίωσης στους προσφυγικούς συνοικισμούς. ⇨ σ. 55.

Προσπάθειες εκσυγχρονισμού της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα. ⇨ σ. 62.

Συμπεράσματα. ⇨ σ. 72.

Βιβλιογραφία. ⇨ σ. 75.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: «Το είδος του "υποστηριζόμενου μετανάστη" που δεν μπορούμε να ανεχθούμε» από το Puck.⇨ σ. 8.

Εικ. 2: Ενημέρωση των πολιτών για την αντιμετώπιση της γρίπης, της πνευμονίας και της φυματίωσης κατά την περίοδο της ισπανικής γρίπης. ⇨ σ. 12.

Εικ. 3: Η Nelly. ⇨ σ. 13.

Εικ. 4: Αφίσα της American Committee for Relief in the Near East. ⇨ σ. 14.

Εικ. 5: Το λοιμοκαθαρτήριο της Μακρονήσου το 1923. ⇨ σ. 28.

Εικ. 6: Πρόσφυγες φιλοξενούμενοι προσωρινά στα θεωρεία του Δημοτικού Θεάτρου. ⇨ σ. 33.

Εικ. 7: Πρόσφυγες στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στον Πειραιά το 1922. ⇨ σ. 36.

Εικ. 8: Σκηνές σε πλατεία του Πειραιά. ⇨ σ. 37.

Εικ. 9: Κείμενο της Σύμβασης περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών. ⇨ σ. 46.

Εικ. 10: Καταστατικό Συλλόγου Προκοπιέων «Η Αναγέννησις». ⇨ σ. 69.

Εικ. 11: Το Δουργούτι (σημ. Νέος Κόσμος) το 1955. ⇨ σ. 71.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1: Η Συνθήκη των Σεβρών. ⇨ σ. 20.

Χάρτης 2: Τα δύο λοιμοκαθαρτήρια της Αττικής. ⇨ σ. 25.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίν. 1: Πρόσφυγες κατά χώρα προέλευσης. ⇨ σ. 47.

Πίν. 2: Κατανομή των προσφύγων κατά γεωγραφικό διαμέρισμα. ⇨ σ. 48.

Πρόλογος

«Όταν οι προπάπποι μας έφταναν στις Ηνωμένες Πολιτείες, μόλις έβλεπαν το Άγαλμα της Ελευθερίας, τους έβαζαν αμέσως σε καραντίνα στο Έλις Άιλαντ», είχε γράψει ο Μπέπε Γκρίλο, ο Ιταλός ηθοποιός και ιδρυτής του ιταλικού κινήματος των Πέντε Αστέρων, συνδέοντας με αυτόν τον τρόπο τις αφίξεις μεταναστών στη νότια Ιταλία με τον κίνδυνο διάδοσης μολυσματικών ασθενειών. Και συνέχισε: «Για τη φυματίωση δεν υπάρχει εμβόλιο που να προστατεύει με αποτελεσματικό τρόπο τους ενήλικες, μεταδίδεται από τον αέρα και για την θεραπεία της χρειάζονται χρόνια…Αν θέλουμε να την επανεισάγουμε, ας το κάνουμε, αλλά πρέπει να γίνει υπό το φως του ηλίου».[1] Η παραπάνω αντίληψη είναι αρκετά διαδεδομένη στο σύγχρονο πολιτικό λόγο, ιδιαίτερα μετά την πανδημία του κορονοϊού. Είναι ουσιαστικά ο φόβος της αρρώστιας, που χρησιμοποιείται για πολιτικούς λόγους, προκειμένου να επιρριφθούν ευθύνες και να ενοχοποιηθούν άνθρωποι, στη συγκεκριμένη περίπτωση οι μετανάστες, μετατρέποντάς τους σε απειλή για τη δημόσια υγεία και κατά επέκταση για το κράτος, καθώς η αρρώστια τους αποδίδεται ως χαρακτηριστικό. Ταυτόχρονα όμως, δεν λαμβάνονται οι κατάλληλες λύσεις από την εκάστοτε χώρα, ώστε να αμβλυνθούν τα βάσανα και οι κακουχίες των μεταναστών.

Βέβαια, το αφήγημα ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες αποτελούν κίνδυνο όσον αφορά στην υγεία των ανθρώπων που τους «υποδέχονται» δεν είναι καινούργιο. Στην παρακάτω μελέτη θα γίνει αναφορά στην αντίστοιχη περίπτωση των προσφύγων που ήρθαν στην Αττική κατά την περίοδο του «μακρού» Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ιδιαίτερα των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, μετά από την ήττα του ελληνικού στρατού το 1922.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μία ιστοριογραφική αναφορά στην έννοια της ασθένειας και του φόβου γύρω από αυτήν, αλλά και της σύνδεσή της με τη μετανάστευση. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξιστορείται η προσφυγική και υγειονομική κρίση που προέκυψε στην Ευρώπη εξαιτίας του «μακρού» Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ο αντίκτυπός τους στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο ο αναγνώστης θα συναντήσει τη δεινή κατάσταση της δημόσιας υγείας

[1] «Δήλωση-σοκ από τον Γκρίλο: "Οι μετανάστες φέρνουν μολυσματικές ασθένειες στην Ιταλία"», *Τα Νέα*, 02/09/2014.

στην ελληνική επικράτεια πριν από την άφιξη του μεγάλου κύματος των προσφύγων το 1922. Τα επόμενα δύο κεφάλαια, «Η έξοδος του 1922» και «Τα λοιμοκαθαρτήρια», στην ουσία διηγούνται συγκλονιστικές περιγραφές, μέσα από τη φωνή των ίδιων των προσφύγων, για τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν ερχόμενοι στην Ελλάδα και για τις αντιξοότητες στα δύο λοιμοκαθαρτήρια της Αττικής, τον Άγιο Γεώργιο στη Σαλαμίνα και τη Μακρόνησο. Στην πραγματικότητα, τέτοιου είδους αντιξοότητες ήταν οι αιτίες που οι πρόσφυγες ήταν περισσότερο ευάλωτοι στις μολυσματικές ασθένειες. Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα πρώτα προβλήματα της εγκατάστασης των προσφύγων, ιδιαίτερα στο ζήτημα της μετεγκατάστασής τους σε ξεχωριστούς και απόμακρους συνοικισμούς, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το σοβαρό θέμα του συνωστισμού, το οποίο, σύμφωνα με τους ντόπιους, διευκόλυνε τη μετάδοση διάφορων μολυσματικών νόσων. Το τελευταίο, είχε ως αποτέλεσμα οι γηγενείς να είναι επιφυλακτικοί, απόμακροι και φοβισμένοι από την εμφάνιση των προσφύγων, θέμα που θα θιχτεί στο έβδομο κεφάλαιο. Στα δύο κεφάλαια που ακολουθούν μελετώνται η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 και η ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) την ίδια χρονιά. Τέλος, στόχος του δέκατου και του εντέκατου κεφαλαίου είναι να εξεταστεί η υγειονομική αντιμετώπιση του ελληνικού κράτους προς τους πρόσφυγες, αφενός οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού της δημόσιας υγείας της χώρας και αφετέρου οι μεγάλες ελλείψεις των προσφυγικών συνοικισμών σε θέματα υγιεινής, παρά την αρωγή που προσφέρθηκε από την Κοινωνία των Εθνών και τους διάφορους διεθνείς και φιλανθρωπικούς οργανισμούς. Ειδικότερα, σχολιάζεται ο φόβος των κυβερνήσεων να θεωρηθεί η χώρα επιδημιολογικά επικίνδυνη, εξαιτίας της πίεσης που έθετε το πρόβλημα υγείας των προσφύγων, γεγονός που οδήγησε σε ενέργειες να μπουν κάποιες μεταρρυθμιστικές βάσεις.

Ολοκληρώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου Παρασκευά Ματάλα για το ειλικρινές ενδιαφέρον, τις καίριες παρατηρήσεις και τις ουσιαστικές επισημάνσεις του στο κείμενό μου. Ευχαριστώ επίσης τους καθηγητές μου Ελευθερία Ζέη και Σωκράτη Πετμεζά για την ενθάρρυνση και την πολύπλευρη βοήθειά τους. Τέλος, επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στη Μαρία Γενιτσαρίου, η οποία με ενθουσιασμό σχεδίασε το εξώφυλλο της εργασίας μου.

Ο φόβος της ασθένειας

Με τις ασθένειες, σε πρώτη φάση, ασχολούνταν ερευνητικά οι γιατροί, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ποσοτικά δεδομένα έχοντας ως στόχο να κατανοήσουν τα νοσηματικά φαινόμενα. Ακόμα και οι ιστορικοί όταν ενδιαφέρθηκαν άφηναν αρχικά στο περιθώριο τον ανθρώπινο παράγοντα εστιάζοντας πιο πολύ, για παράδειγμα, στην εξιστόρηση κάθε ασθένειας. Αργότερα, εμφανίστηκε μία νέα γενιά ιστορικών, που, στο πλαίσιο της κοινωνικής ιστορίας, ασχολήθηκε με διαφορετικά θέματα, βάζοντας αυτήν τη φορά στο προσκήνιο τον άνθρωπο. Νέα ερωτήματα τέθηκαν, όπως το γιατί η αρρώστια χτυπάει πρώτα τους φτωχούς, ακόμα και όταν οι όροι της διάδοσής της είναι θεωρητικά ισότιμοι, για τον κοινωνικό αποκλεισμό σε καιρό επιδημίας, που μπορεί να φτάσει μέχρι και στο πογκρόμ και να στραφεί ανάλογα με την περίπτωση στους φτωχούς ή στους Εβραίους, στους στρατιώτες ή στους προτεστάντες. Στη δεύτερη περίπτωση, λοιπόν, η αρρώστια έγινε ένα σημασιολογικό γεγονός, του οποίου όμως το νόημα έπρεπε να αναζητηθεί και αλλού.[2]

Στην περίπτωση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, σε πρόσφατες μελέτες από επιστήμονες της υγείας (Κωνσταντίνος Ζαχαρίας, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα κατά τον τελευταίο αιώνα*) οι νόσοι των Μικρασιατών εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται ως επί το πλείστον με ποσοτικά δεδομένα, όπως νοσηρότητας και θνησιμότητας. Αντιθέτως, ιστορικοί, όπως ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης («Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα: πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης») έχουν διεισδύσει και στον κοινωνικό αντίκτυπο που είχε το αυξημένο ποσοστό νόσησης του προσφυγικού πληθυσμού από μεταδοτικές ασθένειες. Μάλιστα, εφαρμόζοντας τον διαχωρισμό στον οποίο προχωράει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, της εθνικής και της κοινωνικής μνήμης[3], οι

---

[2] Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Jacques Revel και Jean-Pierre Peter, «Το σώμα. Ο άρρωστος και η ιστορία του» στο *Το έργο της Ιστορίας*, επιμ. Jacques Le Goff – Pierre Nora, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη – Νίκος Σαββάτης, Ράππα, Αθήνα 1974, σ. 234-262.

[3] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «"Τα «ψέματα" των φακέλων ως ιστορική αλήθεια», ανάτυπο από τον συλλογικό τόμο: *Σύγχρονα Αρχεία, Φάκελοι και Ιστορική Έρευνα*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1991, σ. 37-40.

προαναφερθέντες ιστορικοί χρησιμοποιούν το αρχειακό υλικό στο πλαίσιο μίας κοινωνικής συγγραφής της ιστορίας.[4]

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επομένως μελετάται η συγκρουσιακή σχέση των προσφύγων και του τοπικού πληθυσμού και η διαφοροποίησή τους σε οικονομικό, εργασιακό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο, που οι ιστορικοί μπορούν να συλλάβουν μέσα από τις προσωπικές μαρτυρίες των προσφύγων και την προφορική ιστορία, δηλαδή μέσα από αυτό που ονομάζεται «ιστορία από τα κάτω», η οποία με τα ερευνητικά της εργαλεία είναι σε θέση να αναδείξει την προσωπική μνήμη.

Τα τελευταία χρόνια γίνεται προσπάθεια να ενσωματωθεί στην εθνική ιστοριογραφία το φαινόμενο της εναντίωσης των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες, αλλά κάπως μονοδιάστατα και όχι σφαιρικά. Το γεγονός ότι η πλειονότητα των προσφύγων αποτελούν μία διαφορετική εκλογική δεξαμενή από εκείνη των ντόπιων είναι δυνατόν να εξηγηθεί και μέσα από τις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής στους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως σωστά υπενθυμίζεται από τον Μενέλαο Χαραλαμπίδη.

Παρόλα αυτά, ο οποιοσδήποτε είναι σε θέση να κατανοήσει τον φόβο του τοπικού πληθυσμού, διότι ήταν πραγματικός ή, όπως επισημαίνεται από τον Σπύρο Ασδραχά, ο φόβος γενικότερα ως ψυχολογικός μηχανισμός είναι δομικός, σταθερός και φθάνει σε εξάρσεις που τις προκαλεί η εκάστοτε συγκυρία.[5] Πρόκειται για ένα ένστικτο επιβίωσης και προστασίας των ανθρώπων, των κοινοτήτων, των οποιοδήποτε αρχών.[6] Όμως, ο τρόμος ενδεχόμενης μετάδοσης μίας ασθένειας χρησιμοποιήθηκε με τρόπο που οδήγησε τους ντόπιους στην απαξίωση του προσφυγικού στοιχείου. Δεν ήταν η πρώτη φορά, βέβαια. Ο αντίστοιχος φόβος που

---

[4] Το ιστοριογραφικό ρεύμα της κοινωνικής ιστορίας στην Ελλάδα δεν είναι κάτι καινούργιο. Ως κύριο ρεύμα—μαζί με την οικονομική ιστορία—κατέλαβε περίοπτη θέση στις ιστορικές σπουδές κατά τη Μεταπολίτευση. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο Παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, σ. 224-237.

[5] Σπύρος Ασδραχάς, «Εισαγωγή» στο *Οι συλλογικοί φόβοι στην ιστορία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Αθήνα 2000, σ. 11.

[6] Penny Roberts – William G. Naphy, "Indroduction" στο *Fear in early modern societies*, επιμ. William G Naphy – Penny Roberts, Manchester University Press, Μάντσεστερ – Νέα Υόρκη 1997, σ. 1-2.

είχε προκληθεί από την πανώλη είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Οι κοινότητες που πλήττονταν απαντούσαν με μαζική υστερία, βία και θρησκευτικές εξάρσεις κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Έψαχναν εναγωνίως να βρουν τους ενόχους για μία τόσο τρομερή καταστροφή. Για τους ανθρώπους που θεωρούσαν την πανώλη ως θεϊκή τιμωρία, υπεύθυνοι ήταν οι αμαρτωλοί. Έτσι, προκλήθηκε ένα μαζικό κυνήγι μαγισσών. Εναλλακτικά, για εκείνους που έτειναν στη δαιμονική ερμηνεία της νόσου, οι υπεύθυνοι μπορούσε να είναι οι πόρνες, τις οποίες σε πολλές πόλεις τα θυμωμένα πλήθη τις μάζεψαν, τις εκδίωξαν βίαια και έκλεισαν τα πορνεία. Μπορούσε επίσης να είναι οι Εβραίοι, οι οποίοι στοχοποιήθηκαν επανειλημμένα, μέσα σε κύματα αντιεβραϊκής βίας, με αποκορύφωμα τη σφαγή χιλιάδων Εβραίων στο Στρασβούργο το 1349. Ακόμα, επιθέσεις δέχτηκαν οι λεπροί, οι ζητιάνοι και γενικότερα οι ξένοι της οποιασδήποτε κοινότητας.

Η μετανάστευση και η κινητικότητα συνδέθηκαν επίσης με τις λοιμώδεις νόσους. Οι Ιρλανδοί θεωρούνταν φορείς μετάδοσης της χολέρας στις Η.Π.Α. το 1832, αντίστοιχα οι Ιταλοί κατηγορούνταν για την πολιομυελίτιδα, η φυματίωση αποκαλούνταν η «Εβραϊκή ασθένεια». Μάλιστα, σε ακραίες συνθήκες μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών, γινόταν και πογκρόμ και απομόνωσης πληθυσμιακών ομάδων σε γκέτο. Για παράδειγμα το 1900 η κινεζική κοινότητα του Σαν Φρανσίσκο ήταν σε καραντίνα, καθώς οι αμερικανικές αρχές φοβούνταν την εξάπλωση της βουβωνικής πανώλης στην ευρύτερη περιοχή.[7]

Ως νοσηροί τόποι νοούνταν εκείνοι στους οποίους σημείωνε έξαρση μία μεταδοτική νόσος και άνοσοι όσοι τόποι ήταν απαλλαγμένοι από λοιμώδεις νόσους και άρα προφυλάσσονταν με τακτικό υγειονομικό σύστημα. Η συγκεκριμένη αντίληψη σχετικά με τη γεωγραφία της ασθένειας διαμορφώθηκε σαφώς πάνω στην παλιά εμπειρία της εισαγόμενης αρρώστιας. Για αυτό και οι λύσεις απέναντι στο πρόβλημα ελάχιστα διέφεραν από εκείνες των προηγούμενων αιώνων. Όπως οι κληρικοί και οι αριστοκράτες εγκατέλειπαν τις «νοσηρές» πόλεις για χάρη της υπαίθρου για να προστατευτούν από την πανώλη, έτσι και τα νεότερα κράτη θέσπισαν νόμους για τη διασφάλιση της υγείας των υπηκόων τους με όρους οχύρωσης απέναντι στον κίνδυνο. Αποτέλεσμα ήταν να εφαρμοστεί η πρακτική της

[7] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Alan M. Kraut, "Foreign Bodies: The Perennial Negotiation over Health and Culture in a Nation of Immigrants", *Journal of American Ethnic History*, 23/2 (2004), σ. 3-22.

περιθωριοποίησης των ασθενών, ενώ «ενοχοποιήθηκαν» οι εμπορικές δραστηριότητες για τη μεταφορά νοσημάτων. Αναζητήθηκαν, λοιπόν, ελεγκτικές μέθοδοι, όπως η ιδέα των λοιμοκαθαρτηρίων ή λαζαρέτων. Σε αυτά υποχρεούνταν να μείνουν για ένα διάστημα οι ταξιδευτές και τα εμπορεύματα, μέχρι ο υγειονομικός υπάλληλος να βεβαιωθεί πως δεν ήταν φορείς μεταδοτικής νόσου. Μάλιστα, στην ελληνική επικράτεια ο νόμος του 1845 όριζε πως απαγορευόταν να δημιουργούνται χωριά, πόλεις, ιδιωτικά καταστήματα και κατοικίες κατά μήκος της συνοριακής γραμμής, όπου βρίσκονταν τα λοιμοκαθαρτήρια, ώστε να ελαχιστοποιηθεί ο κίνδυνος μετάδοσης. Ο ίδιος νόμος περιλάμβανε και ποινές για όσους εισήγαγαν μολυσμένα εμπορεύματα (π.χ. άρρωστα ζώα) στην επικράτεια.[8]

Εικ. 1: «Το είδος του "υποστηριζόμενου μετανάστη" που δεν μπορούμε να ανεχθούμε», *Puck* 1883.

Παρόμοιο πρόβλημα, όπως θα φανεί και στις επόμενες σελίδες, αντιμετώπισαν και οι πρόσφυγες που ήρθαν από τη νότια Ρωσία, τον Καύκασο

[8] Γιάννης Στογιαννίδης, *Το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης και τα σανατόρια της Αθήνας, 1890-1940*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2015, σ. 135.

και τη Μικρά Ασία, καθώς αντιμετωπίστηκαν, μεταξύ άλλων, ως φορείς μεταδιδόμενων ασθενειών και για αυτό τον λόγο για αρκετούς ντόπιους, που καθοδηγούνταν πολλές φορές από τον Τύπο της εποχής, ήταν ανεπιθύμητοι και κίνδυνος για τη δημόσια υγεία απαιτώντας από το κράτος να λάβει δραστικά μέτρα.

Προσφυγική και υγειονομική κρίση στην Ευρώπη

Στις αρχές του 20ού αιώνα η Ελλάδα έλαβε μέρος σε μία σειρά από πολεμικές αναμετρήσεις, που αποτέλεσαν χρονικές φάσεις του «μακρού», όπως συνηθίζεται να προσδιορίζεται από ένα τμήμα της ιστοριογραφίας, Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τυπικά, ο πόλεμος διήρκησε τέσσερα χρόνια, από το 1914 έως το 1918. Όμως, το συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο είναι συμβατικό και αντιστοιχεί, λίγο έως πολύ, στην εμπειρία του Δυτικού Μετώπου. Πολεμικές συγκρούσεις υπήρχαν και πριν από το 1914 και μετά το 1918, ιδιαίτερα στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, όπως η Νοεμβριανή Επανάσταση στη Γερμανία (1918-1919) ή ο Πολωνο-Σοβιετικός πόλεμος (1919-1921). Έτσι, και για την Ελλάδα είχαν προηγηθεί οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) για τον έλεγχο των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στη συνέχεια μεσολάβησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στο πλευρό της «Αντάντ» [ή «Εγκάρδιας Συνεννόησης» (Entente Cordiale)] και ακολούθησαν η εκστρατεία στην Ουκρανία εναντίον των Μπολσεβίκων το 1919 και η μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922).

Απόρροια των παραπάνω, ήταν η εμφάνιση πληθώρας προσφυγικών ροών σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Βέλγοι κατέφυγαν στη Γαλλία, στην Ολλανδία και στη Βρετανία το 1914-1915 μετά την εισβολή της Γερμανίας, οι Σέρβοι ηττήθηκαν από την Αυστρία το 1914 και κατευθύνθηκαν προς την Αλβανία, την Κέρκυρα, την Κορσική και την Τυνησία. Ακόμα, στη Ρωσία οι ηττημένοι από του Μπολσεβίκους στον εμφύλιο Λευκοί αναζήτησαν διαφυγή στην κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια, στα οποία οι χώρες απομάκρυναν από τη γεωγραφική ζώνη ελέγχου τους τις πληθυσμιακές μειονότητες. Συνολικά, ο αριθμός των εκτοπισμένων ανθρώπων κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων του «μακρού» Α΄ Παγκοσμίου

Πολέμου κυμαίνεται στα 10-14 εκατομμύρια.[9] Στην Ελλάδα πολλοί ήταν οι πρόσφυγες που ήρθαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μεταξύ του 1914-1918, από τον Καύκασο, κυρίως Πόντιοι, μόλις ξέσπασε ο ρωσικός εμφύλιος πόλεμος και φυσικά, μετά από την ήττα στη Μικρά Ασία το 1922.

Στην ουσία, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν ήταν μόνο επεκτατικός, αλλά αναδιαμόρφωσε τον κόσμο. Εντάσσεται στη διαδικασία συγκρότησης των εθνών-κρατών, με αποτέλεσμα την εμφάνιση πολλών προσφύγων, οι οποίοι όχι μόνο προσπαθούσαν να αποφύγουν τη βία από τους ξένους στρατούς που εισέβαλλαν στον τόπο τους, αλλά συχνά προσπαθούσαν να αποφύγουν τη βία από το ίδιο τους το κράτος, το οποίο, στο πλαίσιο της ιδεολογίας του εθνικισμού, επιχειρούσε να απαλλαγεί από πληθυσμούς που, κατά το ίδιο, δεν ανήκαν στο γεωγραφικό του χώρο.[10] Το αποτέλεσμα ήταν μία χωρίς προηγούμενο ανθρωπιστική κρίση, ενώ γινόταν προσπάθεια περίθαλψης εκατομμυρίων εκτοπισμένων ανθρώπων που πέθαιναν από τις επιδημίες και την πείνα.

Για αυτό τον λόγο, χρειαζόταν ένας διεθνής ιδεολογικός και θεσμικός οργανισμός ανθρωπιστικών παρεμβάσεων. Αν και υπήρχε το διεθνές κίνημα του Ερυθρού Σταυρού ήδη από το 1863, στο απόηχο των θυμάτων του πολέμου της Ιταλικής Ανεξαρτησίας, που αποτέλεσε ένα πρώτο βήμα προς τη διεθνοποίηση της ανθρωπιστικής βοήθειας, δεν ήταν αρκετό εκείνη τη στιγμή.[11] Ας μη λησμονηθεί πως οι χώρες μαστίζονταν από την ισπανική γρίπη, η οποία υπήρξε μία από τις πιο θανατηφόρες μεταδοτικές ασθένειες, με εκτιμήσεις για απώλειες που ίσως έφτασαν και τα 50 εκατομμύρια παγκοσμίως. Το πρώτο γνωστό ξέσπασμα συνέβη στο Κάνσας στις 5 Μαρτίου 1918 και μέσα σε ένα διάστημα 4 μηνών εξαπλώθηκε σε όλο τον κόσμο μέσω του θαλάσσιου εμπορίου και της μεταφοράς των στρατευμάτων.[12]

---

[9] Emilia Salvanou, "The First World War and the refugee crisis: historiography and memory in the Greek context", *Historein*, 16, 2017, σ. 121-122.

[10] Αιμιλία Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη στη Μικρασιατική Καταστροφή και στους Πρόσφυγες*, πρόλογος: Αντώνης Λιάκος, Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 2022, σ. 16.

[11] *Στο ίδιο*, σ. 139-140.

[12] Christian McMillen, *Πανδημίες: μια σύντομη εισαγωγή*, μτφρ. Νίκος Αποστολόπουλος, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2020, σ. 137-138.

Μπορεί το1918 η εξάπλωση μίας επιδημίας από το εμπόριο να μην ήταν κάτι καινούργιο, αλλά ακριβώς, η ταχύτητα των θαλάσσιων μετακινήσεων ήταν πρωτόγνωρη. Πλοία διέσχιζαν τον Ατλαντικό από τη μία άκρη στην άλλη το πολύ σε μία εβδομάδα μεταφέροντας χιλιάδες κόσμο. Καθώς η περίοδος μετάδοσης της γρίπης είναι τρεις με τέσσερις ημέρες, προκειμένου να εξαπλωθεί απαιτείται μία σχεδόν σταθερή ανθρώπινη επαφή. Συνεπώς, στα ταξίδια μεγάλων αποστάσεων με τρένο ή πλοίο υπάρχει μεγάλος κίνδυνος μετάδοσης ασθενειών. Το πρόβλημα γίνεται ακόμη εντονότερο κατά τη μεταφορά στρατευμάτων, όπου τα τρένα και τα πλοία φορτώνονται υπερβαίνοντας τη χωρητικότητά τους, καθώς ο συγχρωτισμός και οι ανεπαρκείς συνθήκες υγιεινής διευκολύνουν το έργο του ιού.[13]

Ταυτόχρονα, δεν υπήρχαν τα κατάλληλα ιατρικά εργαλεία για να αντιμετωπιστεί η γρίπη, ενώ οι μέθοδοι θεραπείας και προφύλαξης δεν επαρκούσαν. Η ανάπαυση, που ήταν τελικά το πιο σίγουρο μέσο που επέτρεπε στους οργανισμούς να καταπολεμήσουν τον ιό και να αποφύγουν τις θανατηφόρες επιπλοκές, δεν ήταν επιτρεπτή στον κόσμο του 1918. Οι άντρες στο μέτωπο, οι γυναίκες και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία στα μετόπισθεν, οι εργάτες από τις αποικίες στα εργοστάσια-όλοι αυτοί δεν είχαν στιγμή ανάπαυλας, που είχε ως αποτέλεσμα να είναι επιρρεπείς στον ιό της γρίπης.[14]

Μία δεύτερη νόσος που ταλαιπωρούσε την Ευρώπη εκείνο το διάστημα ήταν ο εξανθηματικός τύφος ή «ψειραρρώστεια». Η συγκεκριμένη ασθένεια μεταδίδεται από τις ψείρες και εκδηλώνεται αρχικά με υψηλό πυρετό, ρίγος και κεφαλαλγία. Ακολούθως, εμφανίζεται το χαρακτηριστικό εξάνθημα και κορυφώνεται με ψυχικές διαταραχές (μανία, διέγερση). Ενδημούσε κυρίως σε στρατόπεδα αιχμαλώτων και φυλακές.[15] Είχε ξεκινήσει στο Ανατολικό Μέτωπο, στη διάρκεια της σύγκρουσης

---

[13] Freddy Vinet, *Η μεγάλη γρίπη του 1918. Η χειρότερη επιδημία του 20ού αιώνα. Η ιστορία της ισπανικής γρίπης*, μτφρ. Αριστέα Κομνηνέλλη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2020, σ. 51.

[14] *Στο ίδιο*, σ. 304.

[15] Λένα Κορμά, «Εχθρός προ των πυλών: Καυκάσιοι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη. Το υγειονομικό ζήτημα, 1919-1921» στο *Θεσσαλονίκη. Πρωτεύουσα των προσφύγων. Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου 23-25 Νοεμβρίου 2012, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 91.

Σερβίας και Αυστρίας και πολύ γρήγορα μεταδόθηκε μέσω των στρατών, των αιχμαλώτων πολέμου και των προσφύγων.[16]

Το άμεσο επακόλουθο για την αντιμετώπισή τους σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν διαμέσου της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), η οποία ιδρύθηκε το 1919. Στο εσωτερικό της, δημιουργήθηκε η Επιτροπή Επιδημιών, στην οποία παρέχονταν τα απαραίτητα κονδύλια από τις κυβερνήσεις των κρατών που είχαν ενταχθεί στην ΚτΕ. Στη συγκεκριμένη Επιτροπή συμμετείχαν αρχικά ειδικοί στην υγεία από επτά χώρες: τη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία, τον Καναδά, την Ιταλία, την Ιαπωνία, την Πολωνία και τις Η.Π.Α.[17]

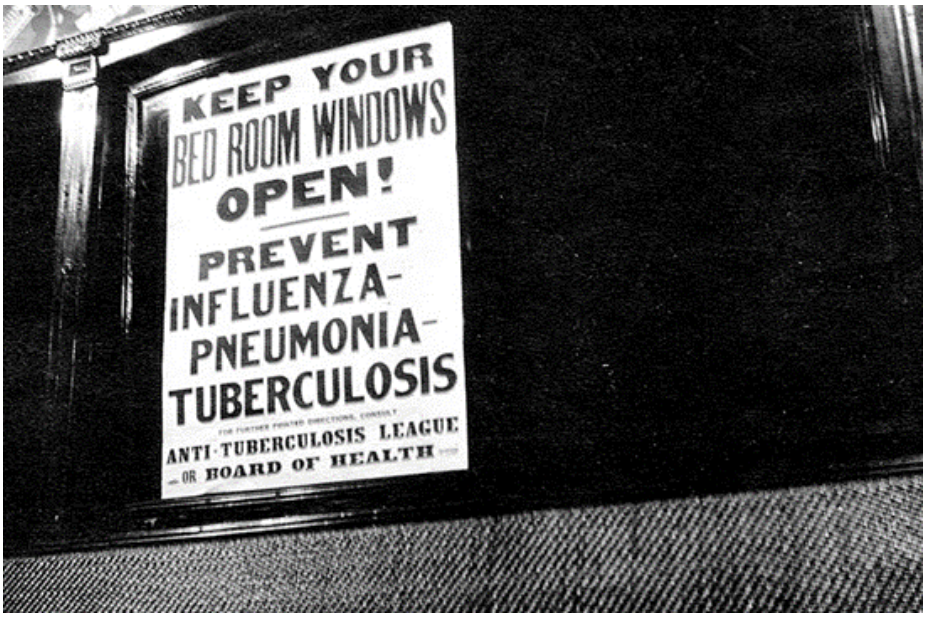

Εικ. 2: Keep your bed rooms windows open! (Αφήστε τα παράθυρα των υπνοδωματίων σας ανοικτά!)

Ενημέρωση των πολιτών για την αντιμετώπιση της γρίπης, της πνευμονίας και της φυματίωσης την περίοδο της ισπανικής γρίπης (Centres for Disease Control and Prevention, National Centre for Immunization and Respiratory Diseases (NCIRD), 1918 Historical Image Gallery).

Παράλληλα, φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως η American Near East Relief (Αμερικανική Περίθαλψη της Εγγύς Ανατολής), έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην

[16] Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 43.

[17] *Στο ίδιο,* σ. 161-163.

βελτίωση της ποιότητας της ζωής των προσφύγων κατά τη διάρκεια των πολεμικών χρόνων. Για παράδειγμα, η προαναφερθείσα είχε ιδρυθεί το 1915 προκειμένου να βοηθήσει τον αρμένικο πληθυσμό στην Ανατολία, ο οποίος διωκόταν, ενώ αργότερα προχώρησε σε εκτεταμένες διασώσεις προσφύγων διάφορων εθνοτήτων προερχόμενων από την Ανατολία, τη Συρία, την Παλαιστίνη και τον Καύκασο. Μετά από την ελληνική ήττα του 1922 ήταν εκείνη που όχι μόνο ενίσχυσε την προσπάθεια για την ασφαλή μεταφορά του προσφυγικού πληθυσμού από τη Μικρά Ασία, αλλά και που, σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία, παρείχε ασφαλές πέρασμα 15.644 ορφανών από τα μικρασιατικά παράλια προς την Ελλάδα.[18] Σε αυτές τις διεθνείς-φιλανθρωπικές οργανώσεις χρησιμοποιούνταν και η φωτογραφία ως μέσο προπαγάνδας προκειμένου να διαχυθεί στον κόσμο η ιδέα της ανθρωπιστικής βοήθειας. Φωτογράφοι, όπως η Μικρασιάτισσα Έλλη Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάρη, γνωστή ως Nelly's, αλλά ακόμα και ερασιτέχνες, όπως η επίσης Μικρασιάτισσα Έλλη Παπαδημητρίου, ασχολήθηκαν αναλαμβάνοντας για λογαριασμό των οργανώσεων (η Nelly με τη Near East Relief) να βγάλουν φωτογραφίες που απεικόνιζαν τον πόνο των προσφύγων με σκοπό την αφύπνιση της κοινής γνώμης.[19]

Εικ. 3: Η Nelly (Μουσείο Μπενάκη).

[18] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Harry J. Psomiades "The American Near East Relief (NER) and the Megale Katastrophe in 1922" στο *The Genocide of the Ottoman Greeks. Studies on the State-Sponsored Campaign of Extermination of the Christians of Asia Minor 1912-1922 and Its Aftermath: History, Law, Memory*, επιμ. Tessa Hofmann – Matthias Matthias Bjørnlund – Vasileios Meichanetsidis, Melissa, Αθήνα 2011, σ. 265-275.

[19] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 157-159 και Ιωάννα Πετροπούλου, *Έλλη Παπαδημητρίου: μία γυναίκα του 20ού αιώνα. Ο κανόνας και η παράβαση*, Ερμής, Αθήνα 2022, σ. 68-70.

Εικ. 4: Αφίσα της American Committee for Relief in the Near East
από τον καλλιτέχνη William B. King
(Library of Congress, Prints and Photographs Divisions, Ουάσιγκτον).

Συμπληρωματικά, πολλές χώρες δημιούργησαν ή αναδιοργάνωσαν τα Υπουργεία Υγείας τους κατά τη δεκαετία του 1920, κάτι που ήταν ένα άμεσο επακόλουθο της πανδημίας και που θα αναφερθεί και πιο κάτω.

Η δημόσια υγεία στην Ελλάδα πριν από το 1922

Στην Ελλάδα μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους οι πιστώσεις προς τη δημόσια υγεία περικόπτονταν σταθερά και νοσηλευτικά ιδρύματα έκλειναν με σκοπό να εξασφαλιστεί ένας όσο το δυνατόν περισσότερο ισοσκελισμένος προϋπολογισμός.[20] Πριν από το 1922 και την έλευση του μεγάλου κύματος των προσφύγων, ο καθηγητής της Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή και πρόεδρος του

[20] Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 316.

Ιατροσυνεδρίου Κωνσταντίνος Σάββας έγραφε το 1922 πριν από την έλευση του μεγάλου κύματος των προσφύγων στο κείμενό του «Περί ιδρύσεως Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Προνοίας»:

«Η κατάστασις της δημοσίας υγείας εν Ελλάδι είναι από πάσης απόψεως οικτρά…η μεν γενική θνησιμότης είναι μεγάλη σχετικώς προς τας λοιπάς ευρωπαϊκάς χώρας, δεκατίζονται δ' αυτόχρημα οι κάτοικοι το μεν υπό των κατ' εξοχήν λαοφθόρων νόσων, ως της φυματιώσεως, της ελονοσίας κλπ., το δε υπό ποικίλων επιδημικών νοσημάτων, ως της ευλογιάς, της οστρακιάς, της διφθερίτιδος, του κοιλιακού τύφου, της δυσεντερίας, της εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδος και τόσων άλλων…Η Ελλάς από πάσης απόψεως υγιεινής ευρίσκεται εις τας κατώτατας βαθμίδας της κλίμακος των πεπολιτισμένων εθνών…».[21]

Στις λαϊκές γειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά οι κακές συνθήκες υγιεινής συνδέονταν με τη διάδοση ασθενειών. Το Γκαζοχώρι, μία περιοχή λίγο έξω από το κέντρο της τότε Αθήνας, παρομοιαζόταν με τις εργατικές συνοικίες του Λονδίνου και οι κάτοικοί του παρουσιάζονταν ως ωχροί, ασθενείς, οι οποίοι ζουν «σε υγρές τρώγλες γεμάτες από μύκητες που μαστίζονται από πυρετούς», όπως περιγράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Πρόνοια* το 1885.[22]

Γενικότερα, η έντονη αστικοποίηση του αγροτικού πληθυσμού ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα είχε αναδείξει την ανεπάρκεια των υποδομών στις πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά. Ειδικότερα, οι εργατικές συνοικίες, που βρίσκονταν περιφερειακά των δύο πόλεων και όπου κατοικούσαν τα φτωχότερα στρώματα, μαστίζονταν από μεταδοτικές ασθένειες.

Εκτός από το κέντρο που φωτιζόταν από τις ηλεκτρογεννήτριες της γαλλικής εταιρείας Thomson Houston (Compagnie d'Electricité Thomson-Houston de la Méditérranée), στην πόλη χρησιμοποιούνταν το φωταέριο και φυσικά στις λαϊκές γειτονιές λάμπες πετρελαίου. Η έλλειψη νερού ήταν ένα σταθερό πρόβλημα ήδη από το 1830, ενώ την Αθήνα υδροδοτούσε το επισκευασμένο ρωμαϊκό υδραγωγείο του Αδριανού. Δυσκολίες όμως είχαν και τα οικήματα του κέντρου. Έρευνα του

---

[21] Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα*, σ. 318.

[22] Ζιζή Σαλίμπα, «Από τους φόβους της πόλης: άμυνα και στρατηγικές επιβίωσης των νεήλυδων στην ελληνική πόλη κατά τον 19ο αιώνα» στο *Οι συλλογικοί φόβοι στην ιστορία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Αθήνα 2000, σ. 82.

Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας το 1921 «Επί των συνθηκών της εργατικής κατοικίας των πόλεων Αθηνών-Πειραιώς» είχε συμπεράνει:

«Καμμιά φορά στις περιφερειακές συνοικίες δεν υπάρχει στέγη. Και οι τενεκέδες και οι σανίδες από τα καφάσια των μανάβικων δεν επαρκούν για να φράξουν τις ρωγμές που αφήνουν γενναιόδωρα το νερό της βροχής να περνά μέσα στο σπίτι. Γι' αυτό τα παιδιά κοιμούνται κάτω από το κρεβάτι για να προφυλαχτούν από τη βροχή και για να εξοικονομηθεί χώρος και για τα άλλα μέλη της οικογένειας. Συχνά επίσης δεν υπάρχουν παντζούρια ούτε παραθυρόφυλλα. Οι ένοικοι προσπαθούν να τα υποκαταστήσουν με σκεπάσματα….Το υγρό έδαφος παίζει ρόλο πατώματος….ακόμη πιο άθλιες συνθήκες στα οικήματα του κέντρου. Όλοι οι βοηθητικοί χώροι της αρχικής κατοικίας, χώροι υγιεινής, πλυντήρια, κουζίνες, αποθήκες στο υπόγειο, έχουν μετατραπεί σε κατοικίες….».[23]

Γιατί όμως και στο κέντρο; Η περιοχή κατοικίας των κατώτερων στρωμάτων χωριζόταν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορούσε το παλιό κέντρο, όπου οι εργάτες ήταν εγκατεστημένοι σε παλιά σπίτια και η δεύτερη ήταν ακριβώς οι συνοικίες εκτός του κεντρικού ιστού είτε της Αθήνας είτε του Πειραιά. Όπως υπενθυμίζει και η Βίκα Γκιζελή, αν και τα οικήματα στην περιφέρεια ήταν σαφώς πιο καινούργια από εκείνα του κέντρου, ήταν ωστόσο αποκομμένα, χωρίς ηλεκτρισμό και δημόσιες παροχές.[24]

Προϊόν αυτών των εξαθλιωμένων συνθηκών ήταν η αύξηση των μεταδοτικών νόσων, ιδίως της φυματίωσης. Στην έρευνά της για τις συνθήκες της εργατικής κατοικίας στην Αθήνα του 1921, η επόπτρια εργασίας Μαρία Δεσύπρη καταγράφει:

«…Ούτω επί 4.350 ενοίκων ευρέθησαν 28 κατάκειτοι εκ ρευματισμών, 24 ημίπληκτοι και παραλυτικοί, 15 έπασχον εξ ασθενειών των οργάνων της θρέψεως (νεφρίτιδες, έλκη στομάχου), 5 εκ καρκίνου και άλλων όγκων, 85 εκ τραχωμάτων, 10 εκ καρδιακών νοσημάτων, 5 εκ φλεβίτιδος, 3 εξ επιληψίας και **96 εκ φθίσεως** εκδηλωμένης εις βαθμόν καταφανή.

---

[23] Κωνσταντίνος Π. Ζαχαρίας, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα κατά τον τελευταίο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Ιατρική Σχολή – Α΄ Πνευμονολογική Κλινική, Αθήνα 2007, σ. 76-77.

[24] Βίκα Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 103.

Φυσικά δια την τοιαύτην εξάπλωσιν της φθίσεως συντελούν και άλλοι βεβαίως λόγοι αλλ' είς των κυριωτέρων είναι η αθλιότης της κατοικίας…

…είδον εις τρώγλην χωρίς παράθυρον να κείνται επί του υγρού χώματος εντός δυσώδους ατμοσφαίρας πατήρ και 2 τέκνα τυλιγμένοι με άθλιον σκέπασμα εν είδει κυλινδρικών δεμάτων άπαντες φθισικοί…

…Άλλος φθισικός νέος ηγωνία από την δύσπνοιαν πλησίον μικροτάτου φεγγίτου εις την Πλάκαν και παρά την Ακρόπολιν εικοσαετής νέος είχε προ ολίγου αποθάνει αφού εβασανίσθη από αυτήν την νόσον επί 6 μήνες εντός ζοφεράς τρώγλης…».[25]

Μία παρεμφερή εικόνα παρουσιάζει η επόπτρια εργασίας Άννα Παπαδοπούλου για τις εργατικές κατοικίες του Πειραιά:

«…Ασθενείς ευρέθησαν εν όλω 218 (επί 4.434 ατόμων). Επικρατούσαι ασθένειαι είνε κατά σειράν αι εξής. Οφθαλμικά 24% περίπου, αναιμία μαστίζουσα ιδίως τα παιδιά 22%, ελονοσία 14%, φυματίωσις 7%, πνευμονία 6,5%...**η φυματίωσις ως και η αναιμία, ελονοσία, πνευμονία πρόδρομοι και αυταί της φυματιώσεως, ουδέν άλλο είνε ειμή το αποτέλεσμα των εν γένει ανθυγιεινών συνθηκών υφ' άς διαβιούσιν οι εργάται.** Το φρικωδέστερον είνε ότι εις μερικά οικήματα εύρον ασθενείς προσβεβλημένους από την απαισίαν νόσον την φυματίωσιν, κοιμωμένους, διημερεύοντας, τρώγοντας, εντός του αυτού δωματίου, εις το οποίον διαιτώνται υγιείς και πολλάκις τρυφεραί υπάρξεις με ευπροσβλήτους τους οργανισμούς τους. Εύρον περίπτωσιν ασθενούς εις το τελευταίον στάδιον της επαράτου νόσου, διαμένοντος εντός αυλής με 8 οικογενείας…».[26]

Αναλυτικά, για να καταπολεμηθεί η φυματίωση συμμετείχαν ιατροί, πολιτικοί και επιχειρηματίες, που ενημερώνονταν για τις ιατρικές συζητήσεις και τις δράσεις σε άλλες χώρες. Την ίδια περίοδο, η φιλανθρωπία αναφορικά με τη φυματίωση έλαβε τις εξής δυο μορφές. Πρώτα, της χρηματοδότησης για τη δημιουργία υποδομών (π.χ. σανατορίων, ειδικών ιατρείων και διαγνωστικών κέντρων) και δευτερευόντως της εθελοντικής συνεισφοράς στην καταπολέμηση των βακίλων. Και τα δυο μοντέλα γνώρισαν αρκετά μεγάλη διάδοση. Συμμετοχή σε αυτό το εγχείρημα είχε και η Ένωση των Ελληνίδων, στους κόλπους της οποίας

[25] Ζαχαρίας, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, σ. 78.

[26] *Στο ίδιο*, σ. 78.

αναπτύχθηκε μια μικρότερη οργάνωση για τη φροντίδα φυματικών, που κρύβονταν στα σπίτια τους, δεν εξετάζονταν και επομένως δεν δήλωναν τη νόσο.[27]

Έτσι και αλλιώς, η νοσηλεία στο νοσοκομείο δεν ήταν κοινή πρακτική στις αρχές του 20ού αιώνα και συνήθως το πρόβλημα υγείας αντιμετωπιζόταν στο σπίτι, ενώ οι ασθενείς κατέφευγαν στο νοσοκομείο μόνο σε προχωρημένο στάδιο της ασθένειας. Τέλος, τα σανατόρια που δημιουργήθηκαν προτού έλθει το μεγάλο κύμα των προσφύγων ήταν μετά από πρωτοβουλίες επιφανών ανθρώπων, όπως η περίπτωση της Σοφίας Σλήμαν, η οποία πρωτοστάτησε στους εράνους για την ανέγερση του πρώτου ελληνικού σανατορίου, του ονομαστού «Σωτηρία» (1905).[28]

Οι γενικές επιστρατεύσεις και οι υγειονομικές ανάγκες της πολεμικής περιόδου 1912-1922 συντέλεσαν στην αύξηση των φαρμακείων, των ιδιωτικών κλινών και των δημόσιων-δημοτικών νοσοκομείων στην Αθήνα[29], ενώ ψηφίστηκε νόμος «Περί επιβλέψεως της Δημόσιας Υγείας» το 1914, που όμως δεν εφαρμόστηκε με συνέχεια και συνέπεια.[30] Παρόλες τις προσπάθειες, δεν υπήρχε ένα εθνικό σχέδιο αντιμετώπισης των μολυσματικών ασθενειών. Αποκορύφωμα ήταν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Οκτωβριανή Επανάσταση, όταν κατέφθαναν πολλαπλά κύματα προσφύγων που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν βίαια τις πατρογονικές εστίες τους, ζητώντας άμεσα στέγαση, τροφή, περίθαλψη και ιατροφαρμακευτική φροντίδα.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ιδρύθηκε το Υπουργείο Υγείας το 1917 επί κυβέρνησης Βενιζέλου ως «Υπουργείο Περιθάλψεως», με στόχο την ασφαλή περίθαλψη αυτών των ανθρώπων. Βέβαια, η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε πως το Υπουργείο θα ήταν προσωρινό, γιατί οι πρόσφυγες που είχαν έρθει θα επέστρεφαν στις εστίες τους μετά το τέλος των εχθροπραξιών. Επομένως, στον κρατικό προϋπολογισμό υπερτερούσαν οι δαπάνες προς τους επιστρατευμένους έναντι των προσφύγων. Μολαταύτα, συγκροτήθηκε τον Μάιο του 1919 ειδική

---

[27] Γιάννης Στογιαννίδης, «Σε αναζήτηση του Κράτους Πρόνοιας», επιμ. Τάσος Κωστόπουλος, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/04/2020.

[28] *Στο ίδιο*.

[29] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Ο Οδηγός της Ελλάδος, 1910*, Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών και Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Ο Οδηγός της Ελλάδος, 1921*, Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

[30] Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα*, σ. 319.

αποστολή για τους Έλληνες των νοτίων παραλίων της Ρωσίας και του Καυκάσου, εξαιτίας των έντονων αναταραχών στην ευρύτερη περιοχή μετά την Επανάσταση το 1917 και τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ το 1918 μεταξύ των Μπολσεβίκων και των Κεντρικών Δυνάμεων. Στόχος της αποστολής ήταν, τουλάχιστον αρχικά, η περίθαλψη των εκεί πληθυσμών και η παραμονή τους στο γενέθλιο τόπο. Η έλευση, όμως, περισσότερων ατόμων στην Ελλάδα θεωρήθηκε αναγκαστική, εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή λόγω του ρωσικού εμφυλίου πολέμου. Ταυτόχρονα, πολλοί έπασχαν από εξανθηματικό τύφο, που ταλάνιζε την ανατολική Ευρώπη, ενώ όσοι προέρχονταν από ορεινές περιοχές ήταν ακόμα πιο επιρρεπείς στην ελονοσία. Επιπλέον, οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί ήταν φορείς και άλλων μολυσματικών νόσων, όπως υπόστροφου πυρετού και εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδας.[31]

Η περίπτωση των Καυκάσιων προσφύγων εντάχθηκε στο ευρύτερο πλαίσιο αναδιαμόρφωσης της δημόσιας υγείας της Ελλάδας και σύμφωνα και με τον Κώστα Κατσάπη, «μέσα από τους Καυκάσιους πρόσφυγες γίνεται κατανοητό το πως οι ελληνικές κρατικές αρχές απέκτησαν μια πρώτη και χρήσιμη εμπειρία για τις επιπτώσεις που επρόκειτο να έχει στο χώρο της δημόσιας υγείας η εγκατάσταση εξαθλιωμένων προσφυγικών μαζών». Ήταν πολύ σημαντικό, καθώς τους επόμενους μήνες ακολούθησε η εισροή των πολυπληθέστερων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, αν και πολύ σύντομα φάνηκαν οι περιορισμένες δυνατότητες που είχε εν τέλει το Υπουργείο Περιθάλψεως.[32]

Η Έξοδος του 1922

Στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1918, με τη συνθηκολόγηση των ηττημένων Κεντρικών Δυνάμεων (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Βουλγαρία και Οθωμανική Αυτοκρατορία), η ελληνική εξωτερική πολιτική, στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, επιζητούσε μερίδιο στον επικείμενο διαμελισμό της οθωμανικής επικράτειας και την ίδια στιγμή, προσπαθούσε να αποτρέψει τους Ιταλούς να εδραιωθούν πρώτοι στη Μικρά Ασία.[33]

---

[31] Κορμά, «Εχθρός προ των πυλών», σ. 89-90.

[32] *Στο ίδιο*, σ. 98-99.

[33] Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2020, σ. 85.

Στη Συνθήκη των Σεβρών το 1920, μία από τις συνθήκες ειρήνης που ακολούθησαν τη λήξη του πολέμου—αφορούσε τον διακανονισμό των νικητών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία—η Βρετανία και η Γαλλία μοιράστηκαν τις αραβικές κτήσεις της, η ανατολική Μικρά Ασία θα δινόταν στους Αρμένιους και στους Κούρδους, ενώ στα δυτικά η Ελλάδα θα είχε στην κατοχή της την πόλη της Σμύρνης και την ενδοχώρα της, όπως και την Ανατολική Θράκη ως τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, με προοπτική την ένωσή τους με την υπόλοιπη χώρα. Με τη σειρά τους, οι Ιταλοί διεκδικούσαν τη νοτιοδυτική Μικρά Ασία, επηρεάζοντας τις επεκτατικές βλέψεις της Ελλάδας. Τέλος, τα Δαρδανέλια τέθηκαν υπό διεθνή έλεγχο, ενώ στους Τούρκους θα παρέμενε η περιοχή της Ανατολίας.

Χάρτης 1: Χάρτης της Συνθήκης των Σεβρών
(The Map Archive, Treaty of Sevres 1920).

Όπως επισημαίνει και ο Αντώνης Λιάκος, αν κάποιος παρατηρήσει τον παραπάνω χάρτη, αντιλαμβάνεται ότι η Συνθήκη δεν πρόσφερε καμία εγγύηση βιωσιμότητας. Παρότι έγινε αποδεκτή, υπήρχαν δεύτερες σκέψεις μεταβολής της με βάση το συμφέρον του κάθε κράτους. Η Ελλάδα, βέβαια, δεν έλαβε υπόψη της το νέο και δυναμικό εθνικό κίνημα του Κεμάλ Ατατούρκ. Σε γενικές γραμμές, η ελληνική πλευρά δεν αντιλήφθηκε εγκαίρως την αλλαγή της δυναμικής του μικρασιατικού πολέμου που ακολούθησε τη Συνθήκη. Στο φόβο ενδεχόμενης

συμμαχίας των Τούρκων με τους Σοβιετικούς, που, μετά τη νίκη τους στην Ουκρανία, είχαν πλέον κοινά σύνορα με την Τουρκία, η αξιοπιστία της Ελλάδας αμφισβητήθηκε από τις δυτικές δυνάμεις, την Ιταλία, τη Γαλλία και τη Βρετανία. Η ήττα του Ελευθέριου Βενιζέλου στις εκλογές του 1920 ήταν η καλύτερη ευκαιρία αποστασιοποίησης από την Ελλάδα, με το πρόσχημα της επαναφοράς του φιλικά προσκείμενου στη Γερμανία βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄. Έτσι και αλλιώς, η οικονομία του ελληνικού κράτους ήταν κατεστραμμένη προτού καταρρεύσει το μέτωπο στη Μικρά Ασία και οι χρηματαγορές, που ήταν δύσπιστες στο μεγαλεπήβολο σχέδιο της Ελλάδας για επέκταση προς τα ανατολικά, αρνούνταν να τη δανείσουν πολύ πριν από τις εκλογές του 1920.[34]

Παρόλα αυτά, ο ελληνικός στρατός συνέχιζε την προέλασή του όλο και ανατολικότερα έως ότου ξεκίνησε η αντεπίθεση του τουρκικού στρατού που κατέληξε στην ήττα της Ελλάδας, τον διωγμό και τον ξεριζωμό σχεδόν ολόκληρου του χριστιανικού στοιχείου από την Τουρκία, ακόμα και από περιοχές που ήταν μακριά από τις στρατιωτικές εξελίξεις, όπως η Καππαδοκία. Για την Ελλάδα το αποτέλεσμα υπήρξε όχι απλώς τομή, αλλά ρήξη και βίαιη διάσπαση της συνέχειας. Όχι μόνο τερμάτισε μία δεκαετία διαδοχικών πολέμων, αλλά, για πρώτη φορά, την ανάγκασε να αλλάξει την επίσημη ιδεολογία της στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής, τερματίζοντας τη λεγόμενη Μεγάλη Ιδέα, την πολιτική αλυτρωτισμού και επεκτατισμού που διέπνεε το ελληνικό κράτος σχεδόν από την ίδρυσή του.[35] Στην ελληνική ιστοριογραφία η συγκεκριμένη ήττα και ο επακόλουθος διωγμός αποδίδονται με τον ιδιαίτερα φορτισμένο όρο «Μικρασιατική Καταστροφή», παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος μνημονεύει τα παραπάνω γεγονότα (αντίστοιχα για την Τουρκία ο πόλεμος ήταν εθνικοαπελευθερωτικός).

Οι πρόσφυγες που κατέφθαναν στην Ελλάδα ήταν λογικό να είναι ευάλωτοι στα λοιμώδη νοσήματα. Οι μαρτυρίες της Εξόδου, που έχει συγκεντρώσει το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, δίνουν σημαντικές διευκρινήσεις στο συγκεκριμένο θέμα. Αρκετοί πρόσφυγες αρρώστησαν εξαιτίας των κακών συνθηκών διαβίωσης

---

[34] Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, σ. 90-92.

[35] Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2019, σ. 23.

μέσα στα πλοία που τους μετέφεραν στην Ελλάδα. «Μόλις μπήκαμε στο πλοίο αρρωστήσαμε», αναφέρει η Μαρία Τσιντεμίδου.[36]

Ο Henry Morgenthau, που θα αποτελέσει τον πρώτο πρόεδρο της ΕΑΠ, διηγείται χαρακτηριστικά:

«Είδα 7 χιλιάδες ανθρώπους να έχουν συσσωρευτεί σε ένα πλοίο που θα αρκούσαν δύο χιλιάδες για να το κατακλύσουν. Ήταν στρυμωγμένοι σα σαρδέλες στο κατάστρωμα, μία συστρεφόμενη και δονούμενη μάζα ανθρώπινης αθλιότητας. Είχαν περάσει τέσσερα μερόνυχτα στη θάλασσα. Δεν υπήρχε χώρος για να ξαπλώσουν και να κοιμηθούν, δεν είχαν καθόλου φαγητό και δεν είχαν στη διάθεσή τους κανενός είδος αποχωρητήριο. Όλες αυτές τις μέρες πολλοί είχαν μείνει στο κατάστρωμα με τη φθινοπωρινή βροχή να τους μουλιάζει, τον ψυχρό νυχτερινό άνεμο να τους περονιάζει και το ζεστό μεσημεριανό ήλιο να τους καίει. Αποβιβάστηκαν τυλιγμένοι σε κουρέλια, πεινασμένοι, άρρωστοι γεμάτοι ζωύφια, με τα μάτια σκαμμένα, αναδίδοντας την απαίσια οσμή της ανθρώπινης ακαθαρσίας και καταβλημένοι από την απόγνωση».[37]

Στην παραπάνω περιγραφή συνοψίζονται τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες στη διάρκεια του ταξιδιού και που έγιναν αιτία πολλοί πρόσφυγες να νοσήσουν και να πεθάνουν. Η Δέσποινα Συμεωνίδου θυμάται:

«Στο ταξίδι είχε φουρτούνα και οι γυναίκες λιγοθυμούσαν από το φόβο τους. Άκουγα φωνές, κλάματα. Εγώ είχα μαζί μου τον άντρα μου, τη μάνα μου και τα τρία παιδιά μου, το Χαράλαμπο, το Δημήτρη και τη Μαρίκα, από ένα ως έξι χρονώ. Ευτυχώς δεν έπαθα τίποτε· άφησα τα παιδιά μου σε μία γωνιά του βαποριού κοντά στη μάνα μου και κουβαλούσα νερό στις λιπόθυμες γυναίκες. Μερικοί άνθρωποι δε βάσταζαν από τα βάσανα που τράβηξαν πέθαναν στο βαπόρι· τους έδεσαν με σίδερα και τους πέταξαν στη θάλασσα».[38]

---

[36] *Η Έξοδος. Τόμος Α΄. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, πρόλογος: Γ. Τενεκίδης, εισαγωγή-επιλογή κειμένων-επιμέλεια: Φ. Δ. Αποστολοπούλου, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980, σ.175.

[37] Henry Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το Έπος της Εγκατάστασης*, μτφρ. Σήφης Κασεσιάν, Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 171.

[38] *Η Έξοδος. Τόμος Β΄. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, εισαγωγή-εποπτεία: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, επιμέλεια: Γιάννης Μουρέλος, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982, σ. 18.

Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, γνωστός Μικρασιάτης φιλόσοφος και πολιτικός στοχαστής, ταξιδεύοντας προς τον Πειραιά αντιμετώπισε παρόμοιες καταστάσεις. Γεμάτο πλοίο από επιβάτες, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν στοιβαγμένοι στο κατάστρωμα και εκτεθειμένοι στα καιρικά φαινόμενα. Εξαιτίας αυτών, ο Δεσποτόπουλος ενθυμείται πως επηρεάστηκε αρνητικά η υγεία του μικρού του αδερφού.[39]

Γενικότερα, η διαδρομή για την εύρεση της «γης της επαγγελίας» ήταν επίπονη. Στη μαρτυρία του Αβραάμ Ελβανίδη από την Καισάρεια καθαρά αντιλαμβάνεται κάποιος τα αποτελέσματα ενός πολέμου και τη σκληρή προσπάθεια αναζήτησης μόνιμης και ασφαλούς κατοικίας με οποιοδήποτε μέσο ήταν διαθέσιμο διανύοντας χιλιόμετρα κάτω από αντίξοες συνθήκες.[40]

Είναι σημαντικό να επισημανθεί εδώ πως παρόμοιες κακουχίες αντιμετώπισαν και οι πρόσφυγες που δε ζούσαν στην πρώτη γραμμή του πολέμου, όπως είναι η περίπτωση των προσφύγων της Καισάρειας από την Καππαδοκία, οι οποίοι αναχώρησαν μετά τη Σύμβαση της ανταλλαγής των πληθυσμών του 1923. Ίσα ίσα που η διαδρομή προς την Ελλάδα κράτησε πολύ μεγαλύτερο διάστημα, με συγκεντρώσεις σε λιμάνια και περιπλανήσεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας που τους επιβάρυνε σωματικά και ψυχικά.[41]

Τα λοιμοκαθαρτήρια

Αφού κατάφερναν οι πρόσφυγες να αποβιβαστούν σε μία περιοχή της Ελλάδας και προτού αναζητήσουν μία πρόχειρη στέγαση, στέλνονταν στα κοντινότερα λοιμοκαθαρτήρια. Όσοι έφταναν στην Αττική οδηγούνταν στα λοιμοκαθαρτήρια του Αγίου Γεωργίου στη Σαλαμίνα και της Μακρονήσου.

Τα λοιμοκαθαρτήρια ως χώρος εγκλεισμού των υπόπτων ασθενών δεν ήταν νέος θεσμός για το ελληνικό κράτος. Ήδη από τη δημιουργία του στα 1830 προβλεπόταν η σύσταση λοιμοκαθαρτηρίων. Αυτό το μέτρο απομόνωσης για ορισμένο χρονικό διάστημα και υποβολής σε κάθαρση ταξιδιωτών, ζώων, εμπορευμάτων και πλοίων κρίθηκε αναγκαίο, όπως και στις υπόλοιπες χώρες,

---

[39] Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, τ. Α΄, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 39.

[40] *Η Έξοδος. Τόμος Β'*, σ. 78.

[41] Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 26.

επειδή πιστευόταν ότι θα μπορούσε να παρεμποδίσει την είσοδο-εξάπλωση των μεταδοτικών ασθενειών. Για την ελεύθερη διέλευση ήταν απαραίτητη η κατοχή πιστοποιητικού υγιεινής κατάστασης της χώρας από την οποία προέρχονταν είτε οι άνθρωποι είτε τα εμπορεύματα. Η διάρκεια της καραντίνας που επιβαλλόταν στα σύνορα του ελληνικού κράτους, εκεί δηλαδή όπου βρίσκονταν τα λοιμοκαθαρτήρια, κυμαινόταν ανάλογα την κατάσταση υγείας του εκάστοτε ασθενούς.[42] Οι άνθρωποι, εκτός της παραμονής τους στην απομόνωση, ήταν απαραίτητο να αερίσουν τα ρούχα τους, πάντα υπό την επιτήρηση ενός φύλακα. Τα ύποπτα εμπορεύματα επίσης αερίζονταν, τα ζώα πλένονταν, τα γράμματα και οτιδήποτε άλλο γραπτό κείμενο ανοίγονταν και καπνίζονταν με θειάφι, ενώ τα νομίσματα βυθίζονταν στο ξύδι.[43] Αν και καθυστέρησαν να δημιουργηθούν άρτιες εγκαταστάσεις λοιμοκαθαρτηρίων, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση αρκετών σοβαρών προβλημάτων (πολλοί ασθενείς ήταν εκτεθειμένοι στην κακοκαιρία και στην επίθεση ληστών), από το 1836, όχι μόνο στα σύνορα, αλλά και σε άλλες περιοχές, άρχισαν να δημιουργούνται μάλλον «αξιοπρεπείς» συνθήκες διαβίωσης. Ο όρος «αξιοπρεπείς» θα αναλυθεί και πιο κάτω, μέσα από το ζήτημα της έλευσης των Μικρασιατών προσφύγων, σχεδόν έναν αιώνα μετά.

Τα λοιμοκαθαρτήρια άρχισαν σταδιακά να εγκαταλείπονται ως πρακτική στο τέλος του 19ου αιώνα, με τις προόδους στην επιστήμη της ιατρικής, αν και στην Ελλάδα διατηρήθηκαν λίγο περισσότερο, έως τουλάχιστον το 1903, εξαιτίας της πίεσης της κοινής γνώμης για προστασία από τις ασθένειες. Η χρήση τους επανεμφανίστηκε λίγα χρόνια αργότερα, ιδίως την εποχή της ισπανικής γρίπης προς το τέλος του πολέμου. Τα κράτη, το ένα μετά το άλλο, άρχισαν να εφαρμόζουν εξατομικευμένες πολιτικές αντιμετώπισης των υγειονομικών κινδύνων και πολλές ήταν οι χώρες που χρησιμοποιούσαν εκ νέου τα λοιμοκαθαρτήρια. Στην Ελλάδα ο κατεξοχήν υγειονομικός κίνδυνος ήταν οι πρόσφυγες και σε αυτούς επικεντρώθηκαν κυρίως τα μέτρα για τον έλεγχο των επιδημιών.[44]

---

[42] Μαρία Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σ. 40-41.

[43] *Στο ίδιο*, σ. 42.

[44] Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 111.

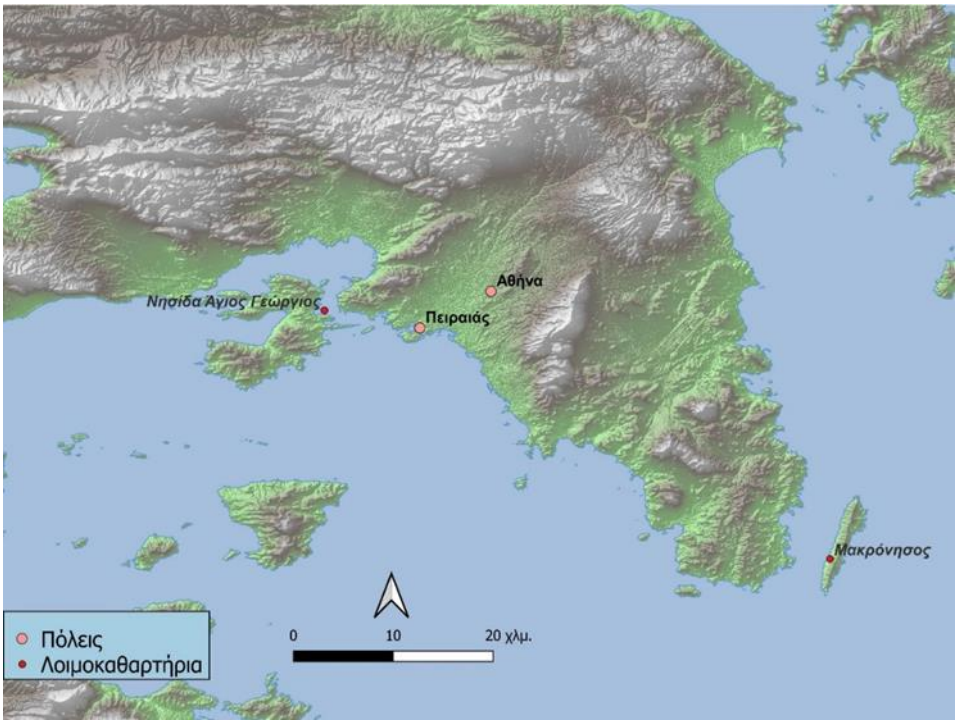

Χάρτης 2: Τα δύο λοιμοκαθαρτήρια της Αττικής

Η δημιουργία λοιμοκαθαρτηρίων σε απομονωμένες περιοχές ήταν τακτική που αποσκοπούσε στον ισχυρισμό ότι οι «μολυσμένοι πρόσφυγες» έπρεπε να μπαίνουν σε καραντίνα και να «απολυμαίνονται» προτού αναμιχθούν με τον εγχώριο πληθυσμό. Επίσημα, το σκεπτικό της ελληνικής κυβέρνησης ήταν οι εν λόγω εγκαταστάσεις να βοηθήσουν στην υγειονομική, αλλά και την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων. Ύστερα από την καραντίνα στα απολυμαντήρια, οι πρόσφυγες θα έπαιρναν σφραγίδα εξόδου, κάτι σαν πιστοποίηση ότι ήταν ασφαλείς. Δεν επρόκειτο βέβαια για ελληνική ευρεσιτεχνία, αλλά για προληπτικό μέτρο με διεθνή εφαρμογή, που εκείνη την εποχή ρυθμιζόταν από τη σχετική Σύμβαση του Παρισιού (17.1.1912). Στην πράξη, όμως, δεν συνέβησαν όλα τόσο ιδανικά.

Ακόμα και πριν από την έλευση του μεγάλου κύματος των προσφύγων το 1922 οι ντόπιοι διαμαρτύρονταν για τον συνωστισμό που επικρατούσε στο λοιμοκαθαρτήριο και τους κινδύνους που μπορούσε αυτό να επιφέρει για τη δημόσια υγεία. Ένα παράδειγμα είναι η έλευση Ποντίων προσφύγων, η οποία εκλαμβανόταν ως υγειονομική απειλή. Αποκαλυπτική είναι η συζήτηση της 22.6.1922 στη Βουλή, όπως καταγράφεται από την αντιβενιζελική εφημερίδα *Εμπρός* με τίτλο «Ο κίνδυνος εκ των πασχόντων προσφύγων». Ουσιαστικά οι

λεγόμενοι «πρόσφυγες εκ Ρωσσίας», δηλαδή εκείνοι που έφυγαν εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε τη Ρωσική Επανάσταση, συμπεριλαμβανομένων και Ποντίων, είχαν οδηγηθεί στο λοιμοκαθαρτήριο του Αγίου Γεωργίου. Ένα μεγάλο ποσοστό έπασχε και πέθαινε από ασθένειες, όπως χολέρα και εξανθηματικό τύφο που φόβιζε τους κατοίκους της Σαλαμίνας και της Αττικής γενικότερα για πιθανή εξάπλωσή τους. Επομένως, η κυβέρνηση θεωρούσε επιτακτική την ανάγκη να ληφθούν άμεσα μέτρα προκειμένου να καθησυχαστεί το δημόσιο φρόνημα.[45]

Ο φόβος της ασθένειας και του θανάτου εντατικοποιήθηκε ουσιαστικά μέσα από την ολοένα και αυξανόμενη εισροή προσφύγων. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτη η κυνικότητα με την οποία αντιμετωπίζει το πρόβλημα η συγκεκριμένη εφημερίδα. Σε ένα σημείο του άρθρου σχετικά με το τι συζητήθηκε στη Βουλή αναφέρεται η φράση: «Ουδέν συνέβη το δυσάρεστον εις όλην την περιοχήν». Κανένα δυσάρεστο για τους ντόπιους, φυσικά, ενώ την ίδια στιγμή οι ίδιοι οι πρόσφυγες αποδεκατίζονταν από τις αρρώστιες, χωρίς να υπάρχει ουσιαστικό σχέδιο από τη πλευρά του κράτους, με τη δικαιολογία ότι «η Κυβέρνησις ευρέθη απέναντι ενός αληθούς αιφνιδιασμού».

Λίγες μέρες πριν, στη συνεδρίαση της 9ης Ιουνίου, ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Μ. Γούδας ζήτησε να εγκριθεί από την Ολομέλεια της Βουλής η πρώτη μορφή του νομοσχεδίου «Περί αδείας απαγορεύσεως μεταφοράς προσώπων εις τους Ελληνικούς λιμένας εκ της αλλοδαπής», έχοντας ως στόχο τον περιορισμό τον προσφύγων, καθώς το λοιμοκαθαρτήριο του Αγίου Γεωργίου είχε γεμίσει ασφυκτικά. Απότοκος, λοιπόν, ήταν η δημιουργία ενός δεύτερου λοιμοκαθαρτηρίου, εκείνου της Μακρονήσου (απόφαση του υπουργικού Συμβουλίου στις 13 Ιουνίου), απόφαση που η ημερήσια εφημερίδα του Πειραιά *Χρονογράφος*, η οποία είχε επιδοθεί στον «αγώνα υπέρ της Δημόσιας Υγείας», χαρακτήρισε ως μία πρώτη νίκη.[46]

Αρχικά, η Μακρόνησος είχε λειτουργήσει ως τόπος εξορίας κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων όταν μεταφέρθηκαν στο θεραπευτήριο της

---

[45] «Ο κίνδυνος εκ των πασχόντων προσφύγων», *Εμπρός*, 22/06/1922.

[46] Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου, Εθνικό Ίδρυμα* Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2019, σ. 71.

Υγειονομικής Υπηρεσίας, που λειτουργούσε εκεί, μουσουλμάνοι αιχμάλωτοι από τη Μακεδονία προτού «φιλοξενήσει» τους πρόσφυγες από τον Καύκασο. Την περίθαλψή τους ανέλαβαν σε μεγάλο βαθμό οι φιλανθρωπικές οργανώσεις των «Νοσοκομείων Αμερικανίδων Κυριών» (American Women's Hospital) και η Near East Relief. Στην ουσία, εκείνες ήταν που οργάνωσαν τη νοσηλεία, τη σίτιση και τη στέγαση, με τους πρόσφυγες να εργάζονται για να στηθεί ένας πρόχειρος καταυλισμός με παραπήγματα χωρητικότητας 12.000 ανθρώπων. Όταν έφταναν στο νησί κουρεύονταν και οδηγούνταν στα λουτρά. Τα ρούχα τους απολυμαίνονταν και τα έπαιρναν καθαρά μετά το μπάνιο. Τυπικά, η παραμονή των προσφύγων στο νησί διαρκούσε το λιγότερο 14 ημέρες, ενώ μπορούσε να φτάσει μέχρι και τις 40 ημέρες. Μαρτυρίες ωστόσο αναφέρουν ότι σε πολλές περιπτώσεις ο χρόνος παραμονής ξεπερνούσε ακόμα και τον ένα έτος.[47]

Οι μαρτυρίες των προσφύγων παρουσιάζουν μία διαφορετική εικόνα της Μακρονήσου ως αξιοπρεπούς λοιμοκαθαρτηρίου σε σύγκριση με εκείνη του ελληνικού κράτους. Όσον αφορά στη διατροφή, αναλογούσαν 1.000 θερμίδες ημερησίως σε κάθε πρόσφυγα. Το φαγητό όμως συχνά ήταν σκουληκιασμένο και το νερό ακάθαρτο. Η μαρτυρία του Ιγνάτιου Ορφανίδη, πρόσφυγα από την Νίρβαινα του Πόντου, συγκλονίζει:

«Την αρρώστια, στη Μακρόνησο την αποχτήσαμε. Ζούσαμε μες στη βρώμα, στην πείνα και τη δίψα. Νερό δεν υπήρχε στάλα στο νησί. Μια μαούνα μάς έφερνε απ' το Λαύριο νερό και κείνο γλυφό και λιγοστό. Μας τάιζαν βρώμικα μακαρόνια, ελιές σκουληκιασμένες, χαλασμένες ρέγγες κι έπεσε τύφος. Και νερό πουθενά. Κάποτε έκανε τρεις μέρες η μαούνα να φέρει νερό. Λιποθυμούσε ο κόσμος από τη δίψα…Οι εργολάβοι που μας τροφοδοτούσαν μας έφερναν αυτές τις χαλασμένες τροφές και έπιασε τον κόσμο τύφος. Η διοίκηση της καραντίνας τα έβλεπε αυτά αλλά δεν μιλούσε, ούτε συνελάμβανε τους εγκληματίες εργολάβους τροφοδότες. Εκείνοι πλούτισαν εις βάρος χιλιάδων ανθρώπων. Πάτησαν πάνω στα πτώματά τους».[48]

---

[47] Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 113-114.

[48] *Η Έξοδος. Τόμος Γ'. Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, πρόλογος-επιστημονική εποπτεία: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2013, σ. 371.

Η κατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με τον συνωστισμό και την διαρκή εισροή νέων προσφύγων, είχε καταστροφικά αποτελέσματα. Οι ασθένειες που εμφανίζονταν μεταξύ των προσφύγων μεταδίδονταν ανεξέλεγκτα και αποκτούσαν επιδημικό χαρακτήρα. Πολλοί άνθρωποι υπέκυπταν στις κακουχίες από τις πρώτες κιόλας μέρες. Κάποιοι επιβίωσαν της «καραντίνας» και σταδιακά μεταφέρθηκαν από τις αρχές στην Αττική.

Εικ. 5: Νοσοκομειακά περίπτερα και σταθμός απολύμανσης στη Μακρόνησο το 1923 (Drexel University College of Medicine, Legacy Center Archives, American Women' s Hospitals Records, Φιλαδέλφεια).

Αυτός είναι ο λόγος που προηγουμένως χρησιμοποιήθηκε η λέξη «αξιοπρεπείς» με τον συγκεκριμένο τρόπο. Η Μακρόνησος δεν ήταν η εξαίρεση. Οι μαρτυρίες των προσφύγων συνηγορούν ότι και στις υπόλοιπες περιοχές-καραντίνες η κατάσταση ήταν δύσκολη. Πέρα από τις ασθένειες, το κούρεμα είχε σοβαρές ψυχολογικές επιπτώσεις, ιδίως στις γυναίκες, παρουσιάζοντας την έμφυλη διάσταση του βιώματος των προσφύγων στα λοιμοκαθαρτήρια. Μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Καλλιόπη Μουράτογλου βρισκόμενη στον Άγιο Γεώργιο αναφέρει πως δύο κοπέλες που πήγαν να τους κόψουν τα μαλλιά έπεσαν

στη θάλασσα.[49] Η Ολυμπία Παυλίδου εξηγεί πως οι Μικρασιάτισσες δε συνήθιζαν να κόβουν τα μαλλιά τους και ότι η συγκεκριμένη τακτική, που σημειωτέων δεν εφαρμοζόταν μόνο στα λοιμοκαθαρτήρια στην Ελλάδα, ήταν εντελώς ξένη για αυτές.[50] Πανομοιότυπη είναι και η μαρτυρία του Αθανάσιου Ναβρόζογλου, σε σημείο μάλιστα να θυμάται μία κοπέλα που ήταν αρραβωνιασμένη και είχε μαλλιά τα οποία έφταναν μέχρι τα γόνατα, που όταν της τα έκοψαν, εκείνη πέθανε από τη στεναχώρια της την επόμενη μέρα.[51]

Η διήγηση του Ιωάννη Παναγιωτίδη δε διστάζει να θίξει και δύο θέματα ταμπού—σύμφωνα με τον συγγραφέα—για τη σημερινή ελληνική κοινωνία, τη ληστρική συμπεριφορά των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες και, κυρίως, την εξευτελιστική μεταχείριση των πτωμάτων τους, που μετατράπηκαν σε καύσιμη ύλη:

«Στον Αγιο Γεώργιο, που υπηρέτησα ως υπάλληλος, πολλοί κλέφτες από τον Πειραιά έρχονταν με καΐκια στην καραντίνα και έκλεβαν ρουχισμό και άλλα πράγματα. Άνοιγαν στα απολυμαντήρια τα δέματα κι έκλεβαν μηχανές, χαλιά και άλλα. Ερχόταν ένα βαπόρι φορτωμένο με πρόσφυγες και πράγματα. Κατέβαζαν τους ανθρώπους και τους οδηγούσαν αμέσως στα απολυμαντήρια: κόψιμο τα μαλλιά αντρών και γυναικών και ίδια για τα λουτρά. Τα πράματα έμεναν. Τα κατέβαζαν και τα στοίβαζαν κάτω από μια στέγη του απολυμαντηρίου και τα απολύμαιναν. Το πλοίο ''Θέμις'' που έφερε τέσσερις χιλιάδες Ποντίους απ' τον Καύκασο, όλοι πέθαναν. Από αρρώστιες πέθαναν. Και εξόν που πέθαναν, ο Άγιος Γεώργιος είχε γεμίσει και δε μπορούσαν να τους κατεβάσουν. Τους είχαν μέσα στο πλοίο. Όσοι πέθαιναν δεν τους κατέβαζαν. Τους έκαιγαν στο φούρνο για κάρβουνο. Όσοι απόμειναν τους κατέβασαν. Τρεις μήνες στάθηκε το ''Θέμις'' και δεν τους κατέβασαν. Ο Αϊ-Γιώργης ήταν γεμάτος, η Μακρόνησος γεμάτη».[52]

Είναι οδυνηρή η έκταση που είχε πάρει ο λοιμός, καθώς και η σαφώς ελλιπής προετοιμασία του ελληνικού κράτους ήδη πριν από την ήττα της Ελλάδας στη Μικρά Ασία και τον ερχομό των προσφύγων από τη Ρωσία, οι οποίοι, σύμφωνα με την *Εμπρός*, έφταναν τους 14.000 περίπου. Από αυτούς οι μισοί βρέθηκαν στον Άγιο

[49] *Η Έξοδος. Τόμος Β'*, σ. 57.

[50] *Στο ίδιο,* σ. 60.

[51] *Στο ίδιο*, σ. 127.

[52] *Η Έξοδος. Τόμος Γ'*, σ. 395-396.

Γεώργιο κάτω από τραγικές συνθήκες που είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο αρκετών από μεταδοτικές ασθένειες.[53] Ο Αλκιβιάδης Αφεντουλίδης περιγράφει:

«Μόλις πλησιάσαμε τη Σαλαμίνα, μαζί με πέντε-έξι πλοία φορτωμένα, απ' τη Σαλαμίνα μας φώναξαν: ''Εϊ! Πού έρθετε! Εμείς εχάθαμε!'' Μας εσήκωσαν απ' τη Σαλαμίνα. Δεν μας ξεφόρτωσαν. Μας έφεραν στη Μακρόνησο. Μας έβαλαν σε κάτι θάμνους μέσα, με τα πράματά μας. Σκάψαμε κάτι έρημα μέρη, στήσαμε τέντες. Έστησαν κάτι σανίδια, μας έλουσαν, μας κούρεψαν…Νερό δεν είχαμε. Ξερό είναι το νησί. Τα παιδιά φώναζαν. Ζητούσαν νερό. Βρήκαμε κάτι γλυφές πηγές. Μας τροφοδοτούσε ο Γιαννουλάτος. Ανέλαβε και έστησε σκηνές, μαγειρεία. Από εφτάμιση χιλιάδες άτομα πέθαναν οχτακόσιοι από πείνα και αρρώστειες. Χολέρα, τι ήταν, δεν ξέρω. Μας τάισαν κατσικίσιο κρέας και αρρωστήσαμε. Μια γυναίκα βγήκε απ' τον τάφο, όπου τη θάψανε. Δεν είχε πεθάνει».[54]

Σε αυτό το σημείο θα ήταν ενδιαφέρον να αναφερθεί στην προσανατολιστική χρήση των λοιμοκαθαρτηρίων. Σύμφωνα με τη Μαρία Κορασίδου, μέσω των λοιμοκαθαρτηρίων επιχειρείται η παρεμπόδιση της εισόδου της αρρώστιας από άλλα κράτη. Με αυτόν τον τρόπο εμπεδώνεται στον πληθυσμό μία αντίληψη που εκφράζει ακριβώς τον εξωγενή και αλλότριο χαρακτήρα της αρρώστιας, η οποία αφορά πάντοτε τους άλλους. Η συγκεκριμένη αντίληψη, όπως είναι αναμενόμενο, οδηγεί σε φαινόμενα διάκρισης και διαφοροποίησης, επιρρίπτει την ευθύνη στους άλλους και τους ενοχοποιεί προκειμένου να προβληθούν και να αναδειχθούν άλλου τύπου μηχανισμοί (στην περίπτωση αυτή το ίδιο το ελληνικό κράτος). Μέσω της διάκρισης και ενοχοποίησης, οι πρόσφυγες μετατράπηκαν σε φόβητρο, κίνδυνο και απειλή, καθώς η αρρώστια τους αποδίδεται ως χαρακτηριστικό. Απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο, λοιπόν, κατά την Κορασίδου, το ελληνικό κράτος οφείλει να ορθώσει εμπόδια και να περιχαρακώσει το έδαφός του. Ο τρόπος για να το επιτύχει είναι να δημιουργήσει λοικοκαθαρτήρια.[55]

---

[53] «Η τραγωδία των Ελλήνων της Ρωσσίας», *Εμπρός*, 21/07/1922, σ. 2.

[54] *Η Έξοδος. Τόμος Γ'*, σ. 486.

[55] Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί*, σ. 49-50.

Τα πρώτα προβλήματα της εγκατάστασης των προσφύγων

Με την έξοδό τους από τα λοιμοκαθαρτήρια οι πρόσφυγες ήρθαν αντιμέτωποι με μία σειρά από ζητήματα (διατροφή, στέγαση, ιατρική περίθαλψη), που αντιμετωπίστηκαν στοιχειωδώς από το κράτος, κυρίως από το Υπουργείο Περιθάλψεως (από τον Δεκέμβριο του 1922 Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως) και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Το δεύτερο ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922 ως αυτόνομος οργανισμός υπό την εποπτεία του Υπουργείου Περιθάλψεως με αρμοδιότητα την πρόνοια και την προσωρινή στέγαση των προσφύγων στις πόλεις. Επιπλέον, ανέλαβε να διαχειριστεί τα χρήματα που προέρχονταν από εράνους, δωρεές και κληροδοτήματα ή από κρατικές επιχορηγήσεις. Παράλληλα, για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες των προσφύγων ιδρύθηκαν στις πόλεις επιτροπές περιθάλψεως προσφύγων. Αν και γενικότερα υπήρχε μία πληθώρα φορέων (κρατικών, ιδιωτικών και τοπικών, ελληνικών και ξένων) που ενεπλάκησαν στο ζήτημα, ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων και η έλλειψη συντονισμού των πρώτων ετών παρήγαγαν μικρότερα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα.[56]

Για τον βιοπορισμό των προσφύγων μοιράστηκαν σε πρώτη φάση φάρμακα, σαπούνια, αλεύρι και γάλα σε κουτιά, καθώς και μεταχειρισμένα είδη (ρούχα, παπούτσια και κλινοσκεπάσματα). Στη συνέχεια, εξαιτίας της αυξανόμενης συρροής των προσφύγων, το κράτος περιορίστηκε κυρίως στην περίθαλψη συγκεκριμένων ομάδων στις πόλεις. Έτσι, στα παιδιά κάτω των 12 ετών, στους ενήλικες άνω των 60 ετών και στους ανίκανους προς εύρεση εργασίας δινόταν ιδιαίτερη βαρύτητα. Ακόμα, τα οικονομικά της Ελλάδας δεν ήταν σε θέση να συνδράμουν εξολοκλήρου όλους τους πρόσφυγες. Αρωγοί σε αυτήν την προσπάθεια ήταν οι ειδικά διαμορφωμένοι για αυτό τον σκοπό σύλλογοι.[57] Ανάλογη βοήθεια πρόσφεραν ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (έως το 1923) και γενικότερα φιλανθρωπικές οργανώσεις ιδιωτικού

[56] Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 167-169.

[57] *Στο ίδιο*, σ. 170.

χαρακτήρα (μερικές ήταν η American Near East Relief και η American Women's Hospitals, που έχουν ήδη αναφερθεί).[58]

Η στέγαση αποτελούσε ένα συμπληρωματικό μείζων πρόβλημα. Κατά την άφιξή τους οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν όπου έβρισκαν ελεύθερο χώρο στην κυριολεξία. Εγκαταλελειμμένες αποθήκες, άδεια σπίτια, σχολεία, εκκλησίες, θέατρα, δημόσια κτήρια και στρατόπεδα που εκκενώθηκαν για αυτό τον λόγο, υπόστεγα, σιδηροδρομικά βαγόνια είναι ορισμένα από τα μέρη όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες τον πρώτο καιρό. Οι δημοτικές αρχές της Αττικής είχαν επιδοθεί σε έναν αγώνα με τον χρόνο για να καθαρίσουν και να διαμορφώσουν τέτοιου είδους κατάλληλους χώρους στους οποίους θα μπορούσαν σε πρώτη φάση να διαμείνουν προσωρινά οι πρόσφυγες. Άμεσα παραχωρήθηκαν χώροι στο Σταθμό Λαρίσης, στους στρατώνες του Ρουφ, στον Νέο Κόσμο, στον Άγιο Ιωάννη Βουλιαγμένης, στη Γούβα Παγκρατίου και στο Πεδίον του Άρεως. Πρόσφυγες κατέφυγαν στον Άγιο Νικόλαο Πευκακίων, όπου εγκαταστάθηκαν 150 άτομα, στα Παλαιά Σφαγεία, όπου βρήκαν στέγη 600 άνθρωποι και στο χώρο του Δημοτικού Θεάτρου, όπου φιλοξενήθηκαν 1.300 άτομα, όπως απεικονίζεται και στη εικόνα 4. Οι υπηρεσίες του δήμου κατασκεύασαν τέσσερα μεγάλα περίπτερα στην οδό Πέτρας στον Κολωνό, όπου στεγάστηκαν 500 οικογένειες προσφύγων.[59] Πρόσφυγες στεγάστηκαν επίσης στο «αεροδρόμιον Γουδίου», το οποίο επιτάχθηκε για αυτό τον σκοπό, στο Εθνικό Θέατρο, στο θέατρο Ολύμπια, στο Ζάππειο Μέγαρο, στα Παλαιά Ανάκτορα, σε όλα τα σχολεία του Πειραιά και σε μεγάλο αριθμό σχολείων της Αθήνας, ακόμα και σε όλες τις χαρτοπαικτικές λέσχες, όπου εγκαταστάθηκαν «οι της καλλιτέρας κοινωνικής τάξεως πρόσφυγες» με την καταβολή ανάλογου μισθώματος. Παράλληλα, το Βαρβάκειο στην οδό Αθηνάς και η Αστυκλινική Αθηνών μετατράπηκαν σε νοσοκομεία προσφύγων.[60]

Συγχρόνως, άρχισε η κατασκευή των παραπηγμάτων με απλά υλικά, που σε μερικές περιπτώσεις διαμόρφωσαν μικρές πόλεις, ενώ διανεμήθηκαν και σκηνές. Η ανάγκη και πάλι για εύρεση μίας καλύτερης στέγης, έφερε την Επαναστατική

---

[58] Λένα Α. Κορμά, *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο. Πτυχές της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα, 1922-1930*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2021, σ. 21-22.

[59] «Ο δήμος διά τους πρόσφυγας και διά την εξυγίανσιν της πόλεως», *Εμπρός*, 05/12/1922, σ. 3.

[60] *Εφ. Εμπρός*, 21/09/1922, 01/10/1922 και 05/12/1922.

Επιτροπή του Νικολάου Πλαστήρα, η οποία είχε καταλάβει την εξουσία, να αποφασίσει στις 15 Σεπτεμβρίου 1922 την επίταξη κάθε είδους ακινήτων, μέχρι και εκείνων που κατοικούνταν, για την εγκατάσταση προσφύγων, με αποζημίωση των ιδιοκτητών από το δημόσιο (Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων»). Η συγκεκριμένη αποζημίωση από τον κρατικό προϋπολογισμό δινόταν μόνο στην περίπτωση που οι πρόσφυγες «συγκάτοικοι» δεν είχαν την οικονομική ευχέρεια, διαφορετικά, αν οι πρόσφυγες κρίνονταν ως εύποροι, έπρεπε να την καταβάλουν οι ίδιοι στους ιδιοκτήτες. Πάντως, το μέτρο αυτό όχι μόνο δεν επαρκούσε, αλλά φόρτιζε περισσότερο τις σχέσεις γηγενών και προσφύγων. Ομοίως, επιτράπηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση ή η επίταξη οικοπέδων για ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών. Στην Αθήνα η πρώτη έκταση που αξιοποιήθηκε το 1923 ήταν περίπου 100 στρέμματα για τον συνοικισμό του Παγκρατίου, που από το 1924 μετονομάστηκε σε Βύρωνα. Αργότερα, στην Αττική δημιουργήθηκαν ο συνοικισμός Συγγρού (μετέπειτα Καισαριανή), η Νέα Ιωνία (μέχρι τότε Ποδαράδες) και η Νέα Κοκκινιά.[61]

Εικ. 6: Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία το 1922, φιλοξενούμενοι προσωρινά στα θεωρεία του Δημοτικού Θεάτρου
(Συλλογή Πέτρου Πουλίδη, Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΤ).

[61] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 173-175.

Το κράτος, όπως υπογραμμίστηκε και παραπάνω, ήταν απροετοίμαστο για την αποκατάσταση των προσφύγων και προσπαθούσε με κάθε μέσο να τους στεγάσει προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο συνωστισμός και κατ' επέκταση ο φόβος των ντόπιων για πιθανές μεταδόσεις ασθενειών. Από τη *Σφαίρα*, μία τοπική εφημερίδα του Πειραιά, γίνεται αναφορά, αφενός στο πρόβλημα του συνωστισμού αυτού καθ΄ εαυτού στην πόλη και αφετέρου στον τοπικό πληθυσμό, για την αρνητική συμπεριφορά του προς τους πρόσφυγες, που τους θεωρούσε «υγειονομικές βόμβες». Έτσι, συντελούνται συστάσεις για γρήγορη αποσυμφόρηση του Πειραιά και αποστολή των προσφύγων σε πιο αραιοκατοικημένες περιοχές.[62] Ακόμα, η ταχεία στέγαση των ήδη υπαρχόντων προσφύγων ήταν επιτακτική, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, για τη δημόσια υγιεινή που απειλούνταν με την παραμονή τους σε κεντρικούς δρόμους και πλατείες της πόλης, όπως ήταν η πλατεία Καραϊσκάκη.[63] Οι «φωνές» της *Σφαίρας* φαίνονται ότι εισακούστηκαν γιατί προς τα τέλη του μήνα σημειώνεται:

«χάρις εις τας αόκνους προσπαθείας του υπουργού της Περιθάλψεως κ. Δοξιάδου και την πρόθυμον συνδρομήν του Δημάρχου κ. Παναγιωτόπουλου οι ατυχείς πρόσφυγες…ήρχισαν να στεγάζωνται εις διαφόρους απομακρυσμένας συνοικίας του Πειραιώς και των Αθηνών, τοιουτοτρόπως δε παρουσιάζεται σχετική αραίωσις και ευρυχωρία, εκεί όπου επεκράτει αφόρητος συνωστισμός».[64]

Όμως, το κράτος δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει αποτελεσματικά στην ολοένα και αυξανόμενη προσφυγική εισροή. Ο Γιώργος Θεοτοκάς περιγράφει:

«Γυναίκες γεννούσανε, άρρωστοι βογκούσανε και ξεψυχούσανε απάνω στα πεζοδρόμια των πιο κεντρικών δρόμων, μες σε μια ακαθαρσία απερίγραπτη. Η Αθήνα βρωμούσε ολούθε την αρρώστια, την πείνα, τη φανταρίλα, το μπαρούτι. Ο λαός τα είχε χάσει, δεν ήξερε πια τι του γινότανε και πάλευε, ορμέμφυτα, μονάχα για ψωμί και για νερό. Νερό να πιει. Για πλύσιμο ούτε λόγος γινότανε».[65]

---

[62] «Κίνδυνοι Υγείας», *Σφαίρα*, 05/09/1922, σ. 1.

[63] «Διά την υγείαν», *Σφαίρα*, 10/09/1922, σ. 1.

[64] «Η εγκατάστασις των προσφύγων», *Σφαίρα*, 22/09/1922, σ. 1.

[65] Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ*, τ. Α΄, Εστία, Αθήνα 1984, σ. 205-208.

Ζήτημα συνωστισμού, σε επόμενο στάδιο, στον Πειραιά προκλήθηκε στον περίβολο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου[66] και της Αγίας Τριάδας[67], καθώς και οι γειτονικές συνοικίες, όπως το Νέο Φάληρο, σε σημείο, μάλιστα, να τίθεται σοβαρό θέμα λειψυδρίας.[68] Στα τέλη Σεπτεμβρίου η κατάσταση φαινόταν να έχει ξεφύγει, με τα ρεπορτάζ της εφημερίδας να μιλούν για απελπιστικές συνθήκες κατά μήκος της παραλιακής οδού. Την ίδια στιγμή, το Υπουργείο Εσωτερικών, βλέποντας την πραγματικά τραγική εξέλιξη, εξέδωσε οδηγίες προστασίας από την πανώλη μετά από την εμφάνιση ύποπτου κρούσματος. Στο σημαντικό αυτό άρθρο οι κάτοικοι ενημερώνονταν για το τι ακριβώς είναι πανώλη[69], από που προέρχεται, ποια είναι τα συμπτώματα και το κυριότερο, με ποιους τρόπους θα πρέπει να πραγματοποιείται η εξόντωση των αρουραίων, δηλαδή του κύριου φορέα μετάδοσης της πανούκλας. Το Υπουργείο έδειχνε με αυτόν τον τρόπο σε πόσο δύσκολη θέση είχε περιέλθει, που κατέφευγε στη συνδρομή των πολιτών[70], ζητώντας «επίλεκτους πολίτας διά την εξασφάλισιν της καθαριότητος της πόλεως».[71]

---

[66] «Εστία φρίκης», *Σφαίρα*, 26/09/1922, σ. 1.

[67] «Αι ασχημίαι», *Σφαίρα*, 28/09/1922, σ. 1.

[68] «Λειψυδρία», *Σφαίρα*, 27/09/1922, σ. 1.

[69] Ενδέχεται οι τελευταίες σοβαρές εκδηλώσεις της πανώλης στον ελληνικό χώρο να ήταν στις αρχές του 19ου αιώνα, όμως, ήταν ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς οι γιατροί άφησαν εκθέσεις και υπομνήματα και ο κόσμος γνώριζε τη σοβαρότητα της συγκεκριμένης νόσου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

[70] «Η παραλιακή λεωφόρος» και «Ιατρικαί συμβουλαί κατά της πανώλους», *Σφαίρα*, 29/09/1922, σ. 1.

[71] «Διά την καθαριότητα», *Σφαίρα*, 07/12/1922, σ. 1.

Εικ. 7: Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία στα σκαλιά της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στον Πειραιά το 1922 (Συλλογή Πέτρου Πουλίδη, Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΤ).

Τα προβλήματα εντείνονταν με το πέρασμα των ημερών και την ταυτόχρονη απουσία της κρατικής μέριμνας, οπότε η *Σφαίρα* παρομοίαζε τον Πειραιά με πόλη τσιγγάνων, εξαιτίας της επικράτησης πλήρους αναρχίας, της έλλειψης καθαριότητας και της κρατικής αδιαφορίας.[72]

Σταδιακά, η εφημερίδα άρχισε να αλλάζει οπτική γωνία όσον αφορά στο προσφυγικό, γράφοντας άρθρα με λιγότερο θετικό πρόσημο προς το πρόσωπο των προσφύγων:

«Παρουσιάζει το οικτρότερον θέαμα και το μάλλον αποκαρδιωτικόν η αστοργία, την οποίαν επιδεικνύει η Πολιτεία διά την Πειραϊκήν εκπαίδευσιν. Όλα σχεδόν τα Πειραϊκά σχολεία, δημοτικά και δημόσια έχουν παραδοθή εις τον στρατόν και τους πρόσφυγας προ πολλού ήδη καιρού, οι δε μαθηταί, ή περιφέρονται εις τους δρόμους ή διδάσκονται εις τας εκκλησίας...»[73]

[72] «Ατσιγγανούπολις», *Σφαίρα*, 20/10/1922, σ. 1.

[73] «Τα σχολεία μας», *Σφαίρα*, 21/10/1922, σ. 1.

Τα σχολεία δε λειτουργούσαν ή υπολειτουργούσαν τον πρώτο χρόνο, ακριβώς γιατί η πλειοψηφία τους είχε είτε επιταχθεί είτε καταληφθεί. Μετά από την πίεση του Τύπου το Υπουργείο Παιδείας από το φθινόπωρο του 1923 επέσειε αυστηρές ποινές στους υπεύθυνους υπαλλήλους που κωλυσιεργούσαν τις διαδικασίες για την εκκένωση των σχολείων από τους πρόσφυγες, οι οποίοι θα μεταφέρονταν στους νεόδμητους συνοικισμούς.[74]

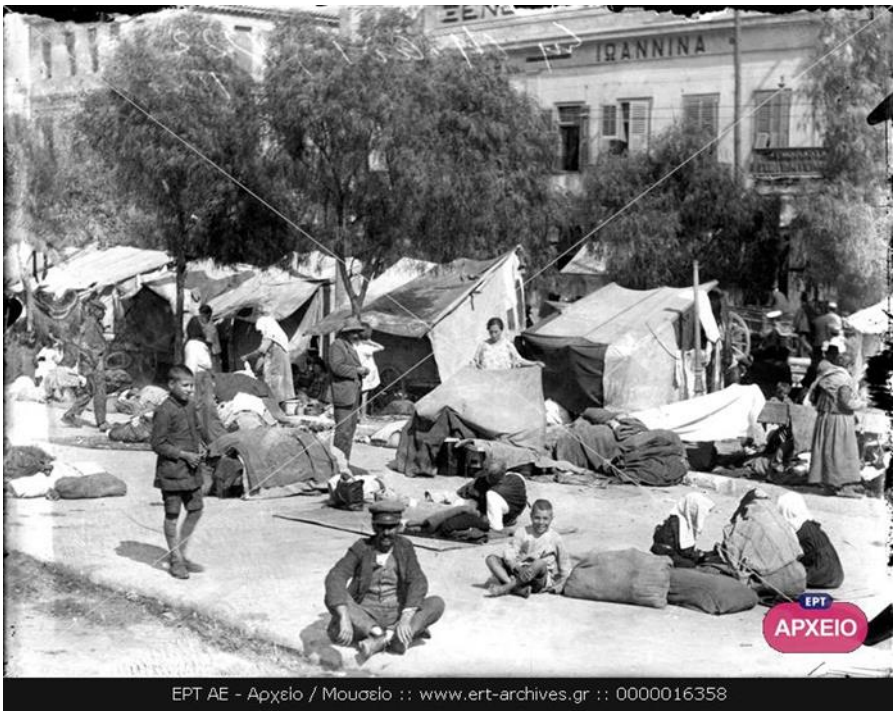

Εικ. 8: Πειραιάς. Η εγκατάσταση των προσφύγων. Σκηνές τοποθετημένες σε πλατεία του Πειραιά για την πρόχειρη στέγασή τους (Συλλογή Πέτρου Πουλίδη, Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΤ).

Η «υποδοχή» από τους ντόπιους

Με αφορμή το πρόβλημα του έντονου συνωστισμού, οι πρόσφυγες είχαν να αντιμετωπίσουν τον φόβο και την προκατάληψη των ντόπιων στις πρώτες περιοχές εγκατάστασης. Με τέτοιου είδους συμπεριφορά οι πρόσφυγες είχαν έρθει ήδη σε επαφή από τη στιγμή που έφτασαν στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου μετά από την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία. Όπως θυμάται η Αγλαΐα Κοντού, όταν έφτασε στη Μυτιλήνη κάποιοι γηγενείς δε δέχονταν τους

[74] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 174.

πρόσφυγες.[75] Παρόμοια ήταν η θέση ορισμένων ντόπιων και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η Αννίκα Χαριτωνίδου περιγράφει:

«Δεκαπέντε μέρες καθίσαμε (ενν. στον Άγιο Γεώργιο) και μετά μας έβαλαν πάλι στο βαπόρι. Μας πήγαν στο Βόλο. Κι από κει με τρένο στα Φάρσαλα…Τέλος φτάσαμε στα Φάρσαλα. Οι ντόπιοι φωνάζανε: "Οι πρόσφυγες έρχονται, εδώ πέρα να μην μπαίνουν". Και κλείνανε τις αποθήκες τους, και κλείνανε τα σχολεία τους, και κλείνανε τα καφενεία τους, και κλείνανε τα σπίτια τους. Να μην πλησιάσομε, να μην αγγίζομε πάνω τους, στην πόρτα τους, στους τοίχους των σπιτιών τους. **Δεν ήμασταν άνθρωποι εμείς, ήμασταν μικρόβια**».[76]

Η Αττική δεν αποτελούσε εξαίρεση. Στη μαρτυρία της Μαρίας Τσιντεμίδου που ακολουθεί, διαπιστώνεται εμφανώς ο πανικός και ο φόβος των ντόπιων, που θεωρούσαν τους πρόσφυγες «κινητούς κινδύνους για τη δημόσια υγιεινή»:

«Όλος ο κόσμος αρρώστησε με εξανθηματικό. Πέφταν μέσα στους δρόμους, στα πεζοδρόμια. Οι καταστηματάρχες τους κλωτσούσαν για να ανοίξουν τα μαγαζιά τους. Αρρώστησα και εγώ».[77]

Η απογοήτευση από τις συνθήκες υποδοχής της ελληνικής κοινωνίας συναντάται σχεδόν σε όλες τις αφηγήσεις των προσφύγων. Κατά τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη η συνεχής αναφορά στις «χαμένες πατρίδες» στις προσφυγικές μαρτυρίες, πέρα από τον καημό του ξεριζωμού υποδηλώνει και μία σαφέστατη εκδήλωση διάψευσης των προσδοκιών των προσφύγων, εξαιτίας της συμπεριφοράς των ντόπιων και της διοικητικής μηχανής του ίδιου του ελληνικού κράτους που οι πρόσφυγες ταύτιζαν στη συνείδησή τους με την ιδέα της «μεγάλης πατρίδας». Η εχθρότητα με την οποία έγιναν δεκτοί οι, μέχρι εκείνη τη χρονική

[75] *Η Έξοδος. Τόμος Α΄*, σ. 65.

[76] *Η Έξοδος. Τόμος Β΄*, σ. 96-97.

[77] *Η Έξοδος. Τόμος Α΄*, σ. 176.

στιγμή, «αλύτρωτοι αδερφοί» υπήρξε μία από τις πολλές αντινομίες της προσφυγικής εμπειρίας.[78]

Ο Μάρκος Βαμβακάρης, ο οποίος ήδη από το 1920 βρισκόταν στον Πειραιά, στην αυτοβιογραφία του αφηγείται τον τρόπο μεταχείρισης των ντόπιων προς τους μικρασιάτες:

«Και οι ντόπιοι δεν τους βλέπανε με καλό μάτι. Αλλά τους βρίζανε. Χίλια δύο. Φύγετε από δω ρε. Πηγαίνετε παρά πέρα. Δεν τους κοιτάζανε. Δεν είχαν την αγάπη να πουν για στάσου, συγγενείας μας είναι, Έλληνες είναι πραγματικοί. Να τους αγκαλιάσουμε. Δεν έγινε αυτό το πράμα, εγώ δηλαδή τι είδα. Μπορεί αλλού. Ήθελαν να τους κλέψουνε οι κλεφταράδες που ήτανε εδώ πέρα. Ν' αρπάξουν ό,τι είχαν. Να τους κλέψουνε, να τους γελάσουν. Απατεώνες».[79]

Σύμφωνα με τη Λένα Κορμά, εξαιτίας της αρνητικής στάσης του γηγενούς πληθυσμού (μεταξύ άλλων), αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες που επέλεξαν να μεταναστεύσουν σε τρίτη χώρα (ιδιαίτερα στη Γαλλία), είτε απευθείας είτε διαμέσου της Ελλάδας.[80]

Οι ντόπιοι ουσιαστικά σε μεγάλο βαθμό θα διαχωριστούν από τους πρόσφυγες ακριβώς επειδή οι τελευταίοι παρουσιάζονταν ως άρρωστοι και «υγειονομικά επικίνδυνοι» από τους πρώτους. Το πλήθος των προσφύγων θεωρείτο από τους ντόπιους «βρόμικο και αναμάλλιαρο».[81]

Επιπροσθέτως, προβαλλόταν η διαφορά με τους ντόπιους στα ρούχα και στην κίνηση:

---

[78] Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου» στο *Η αττική γη υποδέχεται του πρόσφυγες του '22*, επιμ. Άννα Καραπάνου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 42-43.

[79] Μάρκος Βαμβακάρης, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-παρουσίαση: Αγγέλας Βέλλου-Κάιλ, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 95.

[80] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Λένα Κορμά, «Όψεις της κοινωνικής και καθημερινής ζωής των προσφύγων εργατών της Μικράς Ασίας στη Γαλλία: 1916-1939», *Αρχειοτάξιο*, 10, 2008, σ. 25-36.

[81] Μέλπω Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας*, Κέδρος, Αθήνα 1982, σ. 17.

«Οι προκυμαίες (ενν. στον Πειραιά) γεμάτες κόσμο που φαίνουνταν καθισμένος εκεί σα στο σπίτι του. Οι αποθήκες εκεί γύρω ξεχειλούσαν από δέματα, μπόγους, παιδιά, γέρους. Ανάκατα. Κάτι πρόχειρες παράγκες από σανίδι είχαν μέσα οικογένειες ολόκληρες. Γυναίκες με ρούχα και παπούτσια αντρικά ζητιάνευαν. Παιδιά φορούσαν όλων των ειδών τα ντυσίματα εκτός από παιδιάτικα. Άντρες κουκουλωμένοι από το κεφάλι με κουρέλια. Ένας κόσμος αλλοιώτικος. Πλήθος άνθρωποι που πηγαίνανε σα ζαλισμένοι, σα ναρκωμένοι από κακό βότανο…».[82]

Στη «Γαλήνη» του Ηλία Βενέζη, όπου περιγράφεται η ζωή των προσφύγων από την Παλαιά Φώκαια της Μικράς Ασίας στο νέο τόπο εγκατάστασής τους στην παραλία της Αναβύσσου στην Αττική, παρουσιάζεται η δυσκολία στο θέμα της συμβίωσης των δύο πληθυσμιακών ομάδων:

«Στάθηκαν βλέποντας, άξαφνα, ανθρώπους.

– Πού πάτε;

– Ανάβυσσο δεν είναι εδώ; αποκρίθηκε μία φωνή. Εδώ ερχόμαστε.

– Τί είσαστε;

– Πρόσφυγες είμαστε.

– Και τί γυρεύετε σ' αυτά τα μέρη;

– Μας δώσανε τη γη, αποκρίθηκε η φωνή του κοπαδιού. Θα μείνουμε εδώ!

– Τη γη; Ποια γη;…

– Θα πεθάνετε, τους λέει, εσείς και τα παιδιά σας! Θα πεθάνετε αν, στα σωστά, ερχόσαστε να μείνετε εδώ…Α, την παλιοφάρα! βλαστήμησε ο ένας. Σίγουρα θα πάρουν και τα μέρη που σκάβουμε…».[83]

Αντίστοιχα, στην Αστροφεγγιά του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, ο Πετρόπουλος αναφέρεται με αρνητικό τρόπο στους πρόσφυγες που συνωστίζονται στους δημόσιους χώρους:

«Βοηθήματα μοίραζε η επιτροπή, βοηθήματα όπου πρόφταινε...σ' ολάκερη την ανηφοριά την καψαλισμένη, το δυστυχισμένο κι άπραγο πλήθος βογγούσε, δερνόταν, παρακαλούσε, σ' ένα στρίμωγμα φοβερό, σ' ένα χάος. Είχε φορέσει τη μέρα κείνη το

[82] Τατιάνα Δ. Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες*, Κύκλος, Αθήνα 1936, σ. 15-16.

[83] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη*, Πυρσός, Αθήνα 1940, σ. 14-15.

καλύτερό του κοστούμι, την πιο φανταχτερή γραβάτα του και τα μάτια του λάμπανε σαν του λύκου στην ερημιά. Κι ολοένα ξεφώνιζε κι άπλωνε το χέρι και σκορπούσε τα λεφτά με καμάρι, σα νάταν δικά του…Μία θάλασσα χέρια, που φούσκωνε και παταγούσε κι ανατρίχιαζε, μία απίστευτη σοροκάδα…Μονάχα αν ήταν κανένα κορίτσι, από εκείνα τα μελαχρινά, τα γλυκά, που τον τρέλαιναν τον Πετρόπουλο, σα να ξεσυννέφιαζε το πρόσωπό του και να γινόταν σπλαχνικότερο το χέρι του…

– Αυτό δεν είναι σωστό, είναι ασπλαχνιά…

– Και τι θέλεις να γίνει; Του αποκρίθηκε ο Πετρόπουλος. Μπορεί να φύγει ο άλλος από το σπίτι του και να τ' αφήσει σε δαύτους; **Άφησε που βρωμάνε όλοι, που είναι άρρωστοι, που δεν έχουν πεντάρα.** Ενάμιση εκατομμύριο άνθρωποι. Τι να σου κάνει κι αυτός ο τόπος! Εμείς δεν είχαμε να θρέψουμε το στρατό μας, όχι που μας φορτώθηκαν κι όλοι αυτοί. Οι επιτροπές ξεθεώνονται. Δεν έμεινε σχολείο, δεν έμεινε παράγκα, δεν έμεινε τσαντήρι αμεταχείριστο. Στα θέατρα, στους κινηματογράφους, στις εκκλησίες, στα καφενεία…Ο Θεός να σε φυλάει από δαύτους!»[84]

Μία μερίδα ντόπιων θεωρούσε τους πρόσφυγες υπεύθυνους για τις δικές τους δυστυχίες. Αξιοσημείωτοι είναι οι χαρακτηρισμοί στο επόμενο απόσπασμα της Διδώς Σωτηρίου, μεταξύ των οποίων είναι η λέξη «βρωμίσατε», που σαφώς υποδηλώνει τη βρομιά, την αρρώστια, ένα στοιχείο που προσδιδόταν από τους ντόπιους στην ταυτότητα των προσφύγων. Επιπρόσθετα, παρατηρείται και ο οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων, καθώς οι ντόπιοι θεωρούσαν πως οι πρόσφυγες τους παίρνουν τις δουλείες και έχουν ευνοϊκότερη οικονομική μεταχείριση από το κράτος:

«– Να φύγετε απ' το σπίτι μου, να ξεκουμπιστείτε, παλιοπρόσφυγες! Μας πήρατε τις δουλειές των αντρώνε μας, μας αρπάξατε το φαΐ μας, μας **βρωμίσατε** τον τόπο. Χρόνια είχε την ταβέρνα ο Πότης μου στο Φάληρο, κι ήρτε ένας παλιοτουρκόσπορος κι άνοιξε μια παράγκα πλάι, και με τους ψευτομεζέδες του, τις ψευτοπεριποίησές του και τις λωλοσμυρνιές που κουβαλάει, μας άρπαξε την πελατεία, που να τον επάρει ο Χάρος...».[85]

---

[84] Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μία εφηβείας*, Αστήρ, Αθήνα 1980, σ. 155-157.

[85] Διδώ Σωτηρίου, *Μέσα στις φλόγες*, Κέδρος, Αθήνα 1978, σ. 204-208.

Το γεγονός ότι όλοι οι δημόσιοι χώροι είχαν κατακλιστεί από πρόσφυγες, ότι δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν τα σχολεία, λόγω της εγκατάστασης προσφύγων σε αυτά, αλλά κυρίως η αναγκαστική συγκατοίκηση γηγενών και προσφύγων στα ίδια σπίτια σύμφωνα με το μέτρο της επίταξης, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και διαμαρτυρίες από την πλευρά των γηγενών.[86] Το φαινόμενο αυτό μπορεί να το υποπτευθεί κάποιος διαβάζοντας τις εφημερίδες της εποχής, όπως το αντιβενιζελικό *Σκριπ*, για το κίνητρο που δινόταν προς τον τοπικό πληθυσμό προκειμένου να πεισθούν να φιλοξενήσουν οικογένειες προσφύγων:

«Το Τμήμα στεγάσεως του Υπουργείου της Περιθάλψεως ευρίσκεται εις την ανάγκην να προσκαλέση διά δευτέραν φοράν τους διαθέτοντας χώρον εις τας οικίας των προς στέγασιν οικογενειών Μικρασιατών προσφύγων καλής κοινωνικής τάξεως…Μετά παρέλευσιν τετραημέρου από της δημοσιεύσεως της παρούσης, ήτοι μέχρι της 12ης τρέχοντος, η υπηρεσία στεγάσεως…θα αναγκασθή να λάβη μέτρα υποχρεωτικής στεγάσεως, καθόσον υπάρχουσιν ακόμη αρκεταί χιλιάδες αστέγων, αίτινες κινδυνεύσουσιν εκ του επελθόντος χειμώνος».[87]

Ενδεχομένως ένας θα μπορούσε να υποθέσει πως η φράση «καλής κοινωνικής τάξεως» είναι εκείνη που προσπαθεί να δελεάσει τους καχύποπτους και προκατειλημμένους εγχώριους κατοίκους με σκοπό να στεγάσουν τους πρόσφυγες στα σπίτια τους. Την ίδια στιγμή, όπως και στη *Σφαίρα* έτσι και στο *Σκριπ*, εντοπίζονται σιγά σιγά όλο και περισσότερες αρνητικές κριτικές προς τις δημοτικές αρχές αναφορικά με τη διαχείριση της προσφυγικής κρίσης, αλλά και προς τους ίδιους τους πρόσφυγες, όπως φαίνεται και στο άρθρο της 9ης Οκτωβρίου για την εισβολή των προσφύγων στις αποθήκες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, λησμονώντας την απελπιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει.[88]

Ας θυμηθεί ο αναγνώστης πως και η ελληνική κοινωνία ήταν χωρισμένη σε δύο βασικές ομάδες, τους βενιζελικούς και τους βασιλικούς, που ήταν ο απότοκος του Εθνικού Διχασμού, ο οποίος είχε ξεκινήσει με τη διένεξη μεταξύ του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ σχετικά με την είσοδο ή μη της Ελλάδας

[86] Μιχ. Ροδάς, «Διά την υγείαν του Ελληνικού λαού», *Έθνος*, 20/08/1928.

[87] «Ανακοίνωσις του Υπουργείου Περιθάλψεως», *Σκρπ*, 08/10/1922, σ. 4.

[88] «Η διανομή ειδών εις τους πρόσφυγας. Αι χθεσιναί σκηναί», *Σκριπ*, 09/10/1922, σ. 4.

στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διένεξη αυτή είχε χωρίσει τη χώρα σε δύο διαφορετικά στρατόπεδα και προκάλεσε εξαιρετικά βαθύ χάσμα στην ελληνική κοινωνία.

Οι αντιβενιζελικοί, βασιλόφρονες στην πλειοψηφία τους, θεωρούσαν ότι οι πρόσφυγες είχαν μία τάση προς τον βενιζελισμό. Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό της αντιπαλότητας μεταξύ βασιλοφρόνων και προσφύγων ήταν όταν ο ίδιος ο Morgenthau επισκέφθηκε τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ και του πρότεινε να επισκεφθεί τους καταυλισμούς των προσφύγων, για να τους δείξει τη συμπάθειά του, επικαλούμενος το παράδειγμα του βασιλιά της Ιταλίας, ο οποίος είχε σπεύσει στη Μεσσήνη μετά από ένα μεγάλο σεισμό. Η απάντηση του Γεωργίου ήταν αρνητική, επειδή φοβόταν ότι θα τον επέκριναν οι φιλοβασιλικοί.[89]

Πραγματικά, οι πρόσφυγες στη συντριπτική τους πλειονότητα υπήρξαν υποστηρικτές του βενιζελικού πολιτικού χώρου και σφόδρα αντιβασιλικοί, καθώς στο πρόσωπο του βασιλιά έβλεπαν τον υπαίτιο της τραγωδίας τους.[90] Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως, παρότι δεν είχαν εξοικειωθεί με την πολιτική κουλτούρα της Ελλάδας, τους τρόπους λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, τη συνδικαλιστική οργάνωση και τα πολιτικά κόμματα, προερχόμενοι από μία πολυεθνική-πολυπολιτισμική Οθωμανική Αυτοκρατορία που είχε διαφορετικές οργανωτικές βάσεις (θρησκεία, γλώσσα), ταυτίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, με το βενιζελικό κόμμα και με τους συμμάχους του. Στις εκλογές του 1928 για παράδειγμα, το κόμμα των Φιλελευθέρων συγκέντρωσε το εξωπραγματικό 98.5 % των ψήφων στην Καισαριανή και το 97,4 % στο Βύρωνα, ίσως τα υψηλότερα ποσοστά του πανελλαδικά.[91]

Πέραν τούτου, στις Αναπολήσεις του Δεσποτόπουλου φαίνεται να προκύπτει και ένας διαχωρισμός μεταξύ των ντόπιων κατοίκων ως προς τους πρόσφυγες που

---

[89] Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, σ. 201.

[90] Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας» στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο. Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά – Ραϋμόνδος Αλβανός – Δημήτρης Κουσουρής – Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 188.

[91] *Στο ίδιο*, σ. 190-191.

δημιουργούσε πρόσφορο έδαφος για όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης. Ο Δεσποτόπουλος, λοιπόν, αναφέρει χαρακτηριστικά:

«…τη συμπεριφορά των γειτόνων, τη διαφορισμένη ανάλογα με το πολιτικό φρόνημά τους: οι αντιβενιζελικοί να μας αντιμετωπίζουν κατά κανόνα με ψυχρότητα ή και αντιπάθεια, οι βενιζελικοί με συμπάθεια ή και στοργή».[92]

Η Ανταλλαγή των πληθυσμών

Η ελληνική ήττα στη Μικρά Ασία τερμάτισε τη Μεγάλη Ιδέα και η νέα φάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επισφραγίστηκε με τη Συνθήκη της Λοζάνης στις 24 Ιουλίου 1923 και με τη Σύμβαση της υποχρεωτικής ανταλλαγής μεταξύ Ελλήνων ορθοδόξων κατοίκων της Τουρκίας και των μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας, στις 30 Ιανουαρίου 1923. Εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, καθώς και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης.

Η ιδέα της ανταλλαγής πληθυσμών δεν ήταν κάτι πρωτόγνωρο για την Ελλάδα, διότι είχε υπογραφεί με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κάτι ανάλογο το 1914, που όμως δεν εφαρμόστηκε, εξαιτίας της εισόδου της τελευταίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Επιπλέον, μετά το τέλος του πολέμου, στο πλαίσιο της Συνθήκης του Νεϊγύ το 1919, έλαβε χώρα η εθελούσια αμοιβαία ανταλλαγή των μειονοτήτων της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. Γενικότερα, οι πληθυσμιακές αλλαγές και ανταλλαγές στα Βαλκάνια και όχι μόνο, ήταν ένα ευρύτερο φαινόμενο της εποχής και συνεπώς δεν ήταν ξένο ούτε για την Ελλάδα.[93]

Όμως, η Συνθήκη της Λοζάνης και η Σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών, που περιλαμβανόταν σε αυτήν, είχαν υποχρεωτικό χαρακτήρα. Ήδη από το πρώτο άρθρο φαίνεται ολοκάθαρα η μορφή τους, καθώς τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι δεν μπορούσαν να μεταβούν και να εγκατασταθούν εκ νέου στην Τουρκία

[92] Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, σ. 41.

[93] Κορμά, *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, σ. 16.

ή στην Ελλάδα χωρίς την άδεια της τουρκικής και της ελληνικής κυβέρνησης αντίστοιχα.[94]

Οι ανταλλάξιμοι αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας στην οποία επρόκειτο να μεταναστεύσουν, έχοντας τη δυνατότητα να μεταφέρουν την κινητή περιουσία τους. Όπως γίνεται αντιληπτό, οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί που ζούσαν στις περιοχές όπου διεξήχθησαν οι πολεμικές συρράξεις και ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους με πιο σκληρό τρόπο πριν από τη Σύμβαση, στην ουσία ήρθαν στην Ελλάδα όντες σε μειονεκτικότερη θέση σε σύγκριση με εκείνους που έφυγαν μετά τη Σύμβαση του 1923.

Στη συνέχεια, δημιουργήθηκε, με έδρα την Κωνσταντινούπολη, η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, η οποία επιφορτίστηκε τόσο με τον καθορισμό του τρόπου μετακίνησης όσο και με την εκτίμηση της αξίας της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξίμων. Ταυτόχρονα, στη Σύμβαση προβλεπόταν η αποζημίωση από το κράτος εγκατάστασης, ακίνητης περιουσίας ίσης αξίας με εκείνη που εγκατέλειπαν οι μουσουλμάνοι στην Ελλάδα και οι χριστιανοί στην Τουρκία. Η αγκίδα που πρόκυπτε όμως ήταν το γεγονός ότι η εγκαταλειμμένη χριστιανική περιουσία στην Τουρκία ήταν μεγαλύτερη εκείνης των μουσουλμάνων στην Ελλάδα.[95]

---

[94] Βίκα Δ. Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη» στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992, σ. 66.

[95] Κορμά, *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, σ. 17-18.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΣΥΜΒΑΣΙΣ

ΠΕΡΙ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1923

Εικ. 9: Εξώφυλλο φυλλαδίου με το κείμενο της Σύμβασης περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών
(Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία
Αρχείο Αυρήλιου Σπαθάρη).

Η απογραφή πληθυσμού του 1928 καταμέτρησε 1.221.849 πρόσφυγες, παρέχοντας την πιο λεπτομερή εικόνα της κατανομής τους κατά χώρο προέλευσης (βλ. παρακάτω πίνακα). Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, ο γηγενής πληθυσμός ήταν σχεδόν πέντε εκατομμύρια (4.982.835). Με άλλα λόγια, οι πρόσφυγες αποτελούσαν το ένα πέμπτο του πληθυσμού της Ελλάδας. Κατά τον Μαυρογορδάτο, το πρόβλημα της απογραφής του 1928 ήταν ότι αρίθμησε ως πρόσφυγες και τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα από πρόσφυγα πατέρα. Συνολικά ήταν 135.581 τα προσφυγόπουλα έως και έξι χρονών. Επιπρόσθετα, δεν υπολογίστηκε ούτε ο τεράστιος αριθμός θανάτων προσφύγων τον πρώτο καιρό της άφιξής τους, με τα εξαιρετικά υψηλά νούμερα θνησιμότητας, λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης, ούτε και το ποσοστό όσων μετανάστευσαν σε άλλα κράτη,

κατά κύριο λόγο τη Γαλλία.[96] Στην πραγματικότητα βέβαια, ήταν αρκετά δύσκολο να μετρηθεί ο συνολικός αριθμός των προσφύγων. Όπως και να έχει, είναι πολύ σημαντικό κάποιος να συνειδητοποιήσει την απίστευτα μεγάλη εισροή ανθρώπων στη χώρα αναλογικά του πληθυσμού της εκείνη τη χρονική περίοδο.

Πίν. 1**: Πρόσφυγες κατά χώρα προέλευσης**
(Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, σ. 157).

Χώρα	Πριν από την Καταστροφή	Μετά την Καταστροφή	Σύνολο
Τουρκία	**86.422**	**1.017.794**	**1.104.216**
Μικρά Ασία	37.728	589.226	626.954
Ανατολική Θράκη	27.057	229.578	256.635
Πόντος	17.528	164.641	182.169
Κωνσταντινούπολη	4.109	34.349	38.458
Ρωσία	**37.635**	**20.891**	**58.526**
Καύκασος	32.421	14.670	47.091
Ρωσία	5.214	6.221	11.435
Βουλγαρία	**20.977**	**28.050**	**49.027**
Άλλη	**6.858**	**3.222**	**10.080**
Σύνολο	**151.892**	**1.069.957**	**1.221.849**

Η πλειονότητα των προσφύγων εγκαταστάθηκε στις βορειοελλαδικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, οι οποίες είχαν πρόσφατα ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος. Ειδικότερα, οι περιοχές του Έβρου, της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, καθώς και οι Σέρρες και η Δράμα στην Ανατολική Μακεδονία, ήταν αυτές που δέχτηκαν μεγάλο ποσοστό προσφύγων και μάλιστα όχι τυχαία. Οι ελληνικές κυβερνήσεις έβλεπαν το προσφυγικό στοιχείο ως αναπλήρωση του ανθρώπινου κενού στις συγκεκριμένες «ευαίσθητες» περιοχές—πολλοί ήταν οι μουσουλμάνοι που έφυγαν με τη Σύμβαση ανταλλαγής—και που, ας μη λησμονηθεί, πως πρόσφατα είχαν ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος και κατά επέκταση ήταν

[96] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, σ. 156.

αντικείμενο διεκδικήσεων από τους γείτονες της χώρας.[97] Αρκετοί ήταν όμως και οι πρόσφυγες που κατευθύνθηκαν προς την Αθήνα και τον Πειραιά, την Κρήτη, ιδιαίτερα στο νομό Ηρακλείου, ενώ ορισμένοι παρέμειναν στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, όπως τη Μυτιλήνη, τη Χίο και τη Σάμο.[98]

Πίν. 2: **Κατανομή των προσφύγων κατά γεωγραφικό διαμέρισμα σύμφωνα με την απογραφή του 1928 (Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 146).**

Διαμέρισμα	Αριθμός	Ποσοστό
Μακεδονία	638.253	52,20%
Στερεά Ελλάδα	306.193	25,10%
δυτική Θράκη	107.607	8,80%
ανατολικό Αιγαίο	56.613	4,60%
Θεσσαλία	34.659	2,80%
Κρήτη	33.900	2,80%
Πελοπόννησος	28.362	2,30%
Ήπειρος	8.179	0,70%
Κυκλάδες	4.782	0,40%
Ιόνια νησιά	3.301	0,30%

Τέλος, όσον αφορά στη συζήτηση στο θέμα της ανταλλαγής των πληθυσμών, αξίζει να σημειωθεί πως από μελετητές έχει διατυπωθεί ότι ο όρος «πρόσφυγας» ίσως είναι ασαφής, διότι δεν αποκαλύπτει τις οικονομικές, πολιτισμικές και άλλες κοινωνικές διαφορές που είχαν οι πρόσφυγες μεταξύ τους. Ουσιαστικά, υποστηρίζεται ότι δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο. Όπως διατυπώθηκε λίγο πιο πάνω, υπάρχουν εμφανείς διαφοροποιήσεις σχετικά με τον χρόνο που πραγματοποιήθηκε ο ξεριζωμός ενός πρόσφυγα, δηλαδή μπορεί κάποιος να έφτασε στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923 και μετά), οπότε ήταν σε πιο πλεονεκτική θέση σε σχέση με εκείνον που έφυγε βίαια και όχι οργανωμένα ύστερα από την αντεπίθεση του τουρκικού στρατού το 1922. Από τους πρόσφυγες που καταγράφηκαν στην απογραφή του 1928, οι 600.000 περίπου έφυγαν από τη Μικρά Ασία σε συνθήκες πραγματικά δύσκολες.[99]

---

[97] Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές πτυχές», σ. 40-41.

[98] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα,* σ. 146-148.

[99] Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μία νέα ματιά*, επιμ. Αντώνης Λιάκος, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 160.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων

Στις 2 Φεβρουαρίου 1923 στη συνεδρίαση του Συμβουλίου της ΚτΕ, ο Fridtjof Nansen, ο πρώτος Ύπατος Αρμοστής της, αναφέρθηκε στην τραγική κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και ο Έλληνας αντιπρόσωπος Νικόλαος Πολίτης αιτήθηκε τη χορήγηση διεθνούς δανείου για την αντιμετώπιση της κρίσης. Στις 23 Απριλίου 1923 ο Nansen επανήλθε και επισήμανε την αναγκαιότητα ενός ευρύτερου σχεδίου για την προσφυγική αποκατάσταση και την ίδρυση ενός ανεξάρτητου φορέα υπό την αιγίδα της ΚτΕ, που θα αναλάμβανε την υλοποίηση του συγκεκριμένου προγράμματος. Έτσι, συγκροτήθηκε υποεπιτροπή αποτελούμενη από μέλη του Συμβουλίου, με αντιπροσώπους της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας. Τελικώς, αποφασίστηκε να γίνει δεκτή η ελληνική πρόταση για τη σύναψη δανείου, αλλά και η δημιουργία της ΕΑΠ ως εκείνος ο ανεξάρτητος φορέας, που θα ήταν υπεύθυνος για την αποκατάσταση των προσφύγων (29 Σεπτεμβρίου 1923).[100] Η τελευταία διοικείτο από τετραμελές διοικητικό συμβούλιο: δύο μέλη του διορισμένα από την ελληνική κυβέρνηση και δύο μέλη εγκεκριμένα από το Συμβούλιο της ΚτΕ, ενώ ο πρόεδρός της έπρεπε να είναι υπήκοος των Η.Π.Α.[101] Σχετικά με το δάνειο, το 1924 αποφασίστηκε η υπογραφή του λεγόμενου «προσφυγικού δανείου», μέσω του οποίου 12.300.000 λίρες Αγγλίας δόθηκαν στην Ελλάδα. Την ίδια στιγμή, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας είχε το δικαίωμα να αγοράσει εξωτερικό συνάλλαγμα από πλευράς του ελληνικού κράτους εκδίδοντας νέο χρήμα. Η συγκεκριμένη πρακτική ενίσχυσε τα εξωτερικά αποθεματικά της Εθνικής Τράπεζας και επέτρεψε το τραπεζικό σύστημα να στηρίξει την οικονομία της χώρας.[102]

Η ΕΑΠ έδωσε έμφαση στην αγροτική αποκατάσταση, όχι μόνο επειδή η Ελλάδα ήταν κατεξοχήν αγροτική χώρα ή υπήρχαν στην ύπαιθρο ανταλλάξιμες γαίες—με τη φυγή των μουσουλμάνων και των Βουλγάρων στα βόρεια της χώρας—αλλά και με στόχο την αποσυμφόρηση των πόλεων μπροστά στον κίνδυνο εξάπλωσης επιδημιών και δημιουργίας κοινωνικών εντάσεων, τόσο μεταξύ των

---

[100] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 205.

[101] *Στο ίδιο*, σ. 206.

[102] Michalis Psalidopoulos, *History of the Bank of Greece 1928-2008. From government' s banker to guardian of financial stability*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2019, σ. 67.

προσφύγων και του γηγενούς πληθυσμού όσο και μεταξύ των προσφύγων και του κράτους. Στην ουσία, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν επιθυμούσαν οι πρόσφυγες να οδηγηθούν σε μία μορφή κοινωνικής ριζοσπαστικοποίησης, ένεκα των ελλείψεων του κρατικού μηχανισμού.[103]

Η ΕΑΠ προχώρησε στη διανομή ρουχισμού, κουβερτών και φαρμάκων, όπως και στην παροχή περίπου 400 τόνων σαπουνιού για την πρόληψη των επιδημιών. Ταυτοχρόνως, το απαραίτητο τεχνικό προσωπικό βοήθησε στην ανέγερση και επιδιόρθωση πολλών νοσοκομείων.[104] Περεταίρω, χωρίς, βέβαια, να γνωρίζει τις αντικειμενικές συνθήκες, επιδίωξε οι πρόσφυγες, που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό ή τουλάχιστον την ίδια περιοχή, να εγκατασταθούν μαζί στην Ελλάδα. Τα καινούργια τοπωνύμια με τον προσδιορισμό «νέος/νέα/νέο/νέοι/νέες», που απαντούν σε διάφορα σημεία της Ελλάδας, σχετίζονται με αυτό το σχέδιο. Βέβαια, υπήρχαν και περιπτώσεις, όπως στην Κοκκινιά, όπου οι πρόσφυγες προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές.[105] Τέλος, αποκατάσταση για αρχή δικαιούνταν όσοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στο ελληνικό κράτος τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ενώ, ενδεικτικά, οι κυριότερες προϋποθέσεις ήταν είτε να έχει κάποιος προσφυγική ιδιότητα πιστοποιημένη από τον οικείο δήμο ή κοινότητα είτε τα μέλη της οικογένειας, που επρόκειτο να αποκατασταθεί, να μην έχουν ιδιοκτησία.[106]

Για το ζήτημα της αστικής αποκατάστασης[107] ενδιαφέρθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων σε πρώτη φάση, καθώς καταργήθηκε το 1925 και τη θέση του πήρε η Διεύθυνσις Αστικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων έως το 1926. Το 1927 ιδρύθηκε ένας κρατικός φορέας για την ολοκλήρωση του έργου, η Υπηρεσία Διαχειρίσεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών. Η συγκεκριμένη υπηρεσία υπαγόταν στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και η στέγαση στα

---

[103] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 207-210.

[104] Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, σ. 126.

[105] Ευγενία Δ. Τούση *Ο αστικός χώρος ως πεδίο μετασχηματισμών υπό το πρίσμα του προσφυγικού προβλήματος. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής Αθήνας-Πειραιά*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας, Αθήνα 2014, σ. 62.

[106] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 207-210.

[107] Οι όροι «αστική αποκατάσταση» ή «αστοί πρόσφυγες» δεν προσδιορίζουν την κοινωνική τάξη των προσφύγων, αλλά διευκρινίζουν πως επρόκειτο για πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε αστικά κέντρα.

οικήματα που είχε δημιουργήσει ήταν στην αρχή δωρεάν. Ωστόσο, και η ΕΑΠ επιδόθηκε, ως ένα βαθμό, και στην αστική αποκατάσταση, παραχωρώντας τις οικίες που κατασκεύαζε με εκμίσθωση ή πώληση (προκαταβολή και δόσεις). Οι πρώτοι συνοικισμοί, των οποίων η ανέγερση είχε ξεκινήσει, όπως φάνηκε και παραπάνω, στην Αθήνα (Βύρωνας, Καισαριανή, Νέα Ιωνία), στον Πειραιά (Νέα Κοκκινιά) και σε άλλες πόλεις, ολοκληρώθηκαν—εκτός της Καισαριανής—από την ΕΑΠ. Το 1925 στους προαναφερθέντες συνοικισμούς κατοικούσαν περίπου 60.000 πρόσφυγες, ενώ οι επόμενοι μεγάλοι συνοικισμοί στην Αττική ήταν η Καλλιθέα, ο Ταύρος και ο Υμηττός.[108]

Η ανέγερση των οικιών στις πόλεις γινόταν με ανάθεση, ύστερα από μειοδοτικό διαγωνισμό, σε εργολάβο ή με παροχή των οικοδομικών υλικών στους ίδιους τους πρόσφυγες, ώστε να τις οικοδομήσουν από μόνοι τους. Την ίδια στιγμή, συστάθηκαν οικοδομικοί συνεταιρισμοί, την εποπτεία των οποίων είχε το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως για την Αθήνα και τον Πειραιά και οι νομαρχίες για την υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ χορηγήθηκαν και άτοκα στεγαστικά δάνεια. Η έκταση παραχωρείτο προσωρινά από το δημόσιο με σύμβαση μέχρι να αποπληρωθεί. Οι εύποροι πρόσφυγες ήταν σε θέση να μεριμνήσουν από μόνοι τους για τη στέγασή τους ενοικιάζοντας ή αγοράζοντας κατοικίες μέσα στις πόλεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα στην Αττική είναι η Νέα Σμύρνη στην Αθήνα και η Νέα Καλλίπολη στον Πειραιά.[109]

Η χωροθέτηση των συνοικισμών δεν ήταν πάντοτε αποτέλεσμα συγκεκριμένου σχεδιασμού, αλλά εξαρτιόταν και από τη διαθεσιμότητα των οικοπέδων. Αρχικά, γινόταν η απαλλοτρίωση και ακολουθούσε η οικοπεδοποίηση από μηχανικούς της ΕΑΠ. Σχεδόν πάντα αφήνονταν και ακάλυπτοι χώροι για τη μελλοντική πιθανή ανέγερση δημοσίων κοινόχρηστων κτηρίων, όπως σχολείων και εκκλησιών. Συμπληρωματικά, αν και υπήρξε πρόνοια και για τη δημιουργία πλατειών, υγειονομικών σταθμών και καταστημάτων, δε συνδυαζόταν απαραίτητα και με έργα υποδομής και κοινής ωφέλειας, όπως εκείνα της ύδρευσης, της αποχέτευσης και της πρόσβασης σε οδικό δίκτυο. Το θέμα της ύδρευσης, για παράδειγμα, το πρώτο διάστημα αντιμετωπίστηκε με τη διάνοιξη πηγαδιών και τη

---

[108] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 234.

[109] *Στο ίδιο*, σ. 234-236.

μεταφορά νερού από άλλες περιοχές.[110] Υπάρχουν μαρτυρίες μέσα από τις οποίες γίνεται γνωστό πως οι γυναίκες έστηναν στους δρόμους παραπετάσματα με τσουβάλια, που τα κρατούσαν εναλλάξ και έφερναν νερό σε τενεκέδες για να πλυθούν τα παιδιά τους.[111]

Από την ΕΑΠ και το κράτος χρησιμοποιήθηκαν πολλοί τύποι προσφυγικών κατοικιών, από τις μικρές μονώροφες έως τις δίδυμες (μονώροφες και διώροφες). Αρχικά, τα οικήματα ήταν ξύλινα, στη συνέχεια όμως κατασκευάζονταν με εγχώρια πέτρα επενδυμένη με σοβά και στέγη από κεραμίδια. Το κόστος ποίκιλε ανάλογα με τον τύπο και το υλικό κατασκευής (πλίνθοι, ξύλο, πέτρα, τσιμέντο). Εντούτοις, το μεγάλο ζήτημα ήταν πως σε όλη τη δεκαετία του 1920 η έλλειψη στέγης ήταν τόσο μεγάλη με αποτέλεσμα σε ένα μόνο δωμάτιο να κατοικούν δύο ή και περισσότερες οικογένειες.[112]

Πάντως, πολλοί είναι εκείνοι που ασκούν κριτική στην ΕΑΠ και στο ελληνικό κράτος, καθώς η πρόσβαση του μεγαλύτερου κομματιού του προσφυγικού πληθυσμού στο θέμα της κατοικίας πραγματοποιήθηκε μέσα από την πρακτική της αυτοστέγασης, δηλαδή της κατασκευής των οικημάτων από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Η αυτοστέγαση απάλλαξε ουσιαστικά το κράτος από το οικονομικό κόστος της στέγασης ενός τόσο μεγάλου πληθυσμού. Από τους πρόσφυγες που βρίσκονταν στην πρωτεύουσα το 1927, περίπου 4 στους 10 αυτοστεγάζονταν, όπως παρατηρεί η Βίκα Γκιζελή.

Εξαιτίας της αυτοστέγασης, ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων κατοικούσε σε παραπήγματα από ευτελή υλικά και με πολύ μικρά δωμάτια. Σταδιακά, δημιουργήθηκαν οι γνωστές παραγκουπόλεις που βρίσκονταν κοντά στις πιο οργανωμένες προσφυγικές γειτονιές στις παρυφές της πόλης και γενικότερα όπου υπήρχε ελεύθερος χώρος. Οι συνθήκες υγιεινής σε αυτές τις γειτονιές ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Τριμηνιαίες εκθέσεις της ΕΑΠ του 1928 αναφέρουν:

«Υπάρχουν μερικές από αυτές τις χτισμένες εκτάσεις, όπου το σύνολο των κατασκευών παρουσιάζει μάλλον την εικόνα ενός τεράστιου στρατώνα

---

[110] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 236-237.

[111] Φιλιώ Χαϊδεμένου, *Γιαγιά Φιλιώ η Μικρασιάτισσα*, Ο Μωβ Σκίουρος, γ΄ έκδοση, Αθήνα 2019,σ.141.

[112] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 239.

παραπηγμάτων…Βλέπει κανείς κατοικίες καμωμένες από λάσπη…στέγες καλυμμένες από υπολείμματα τενεκέδων ή από το λεγόμενο πισσόχαρτο…και κάτω από αυτές τις συνθήκες συχνά τρία, τέσσερα, καμιά φορά και πέντε ή έξι άτομα στοιβάζονται πάνω στο πατημένο χώμα για να περάσουν τη νύχτα. Υπάρχουν γειτονιές όπου ελικοειδείς διάδρομοι κυκλοφορίας των πεζών διακόπτονται από μολυσμένους δύσοσμους σίφωνες, ανοιχτούς, όπου απορρίμματα λιμνάζουν και σήπονται».[113]

Ένα άλλο φαινόμενο ήταν η διατήρηση, κατά μία έννοια, του χωροκοινωνικού διαχωρισμού. Πιο αναλυτικά, στην περίπτωση της Αθήνας, κατά τον 19ο αιώνα τα ανώτερα στρώματα (βιομήχανοι, βιοτέχνες, ελεύθεροι επαγγελματίες, έμποροι και εισοδηματίες, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι) κατοικούσαν στο ανατολικό τμήμα της κεντρικής περιοχής της τότε πόλης της Αθήνας, ενώ τα κατώτερα στρώματα (εργάτες, υπηρέτες, αγρότες και ναύτες) κατοικούσαν στο δυτικό τμήμα της πόλης, κοντά στις βιομηχανικές, βιοτεχνικές και εμπορικές εγκαταστάσεις, με λίγα λόγια δίπλα στους τόπους εργασίας τους. Τα μεσαία στρώματα διέμεναν στο βόρειο, βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα της πρωτεύουσας. Σταδιακά, με την αύξηση του πληθυσμού, εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο προς την πρωτεύουσα και των πολεμικών γεγονότων το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η πόλη επεκτάθηκε και τα ανώτερα στρώματα κατοικούσαν στο κέντρο, στον αρχικό ιστό της πόλης, ενώ τα κατώτερα ζούσαν σε περιφερειακές συνοικίες γύρω από αυτήν. Η είσοδος των προσφύγων διατήρησε και ενίσχυσε από την πλευρά του κράτους τον κοινωνικό διαχωρισμό, με τη δημιουργία των περιφερειακών προσφυγικών συνοικισμών ή διαφορετικά των «αόρατων συνοικισμών», καθώς ήταν εκτός σχεδίου πόλης για μεγάλο χρονικό διάστημα. Εξαίρεση, βέβαια, αποτελούσαν οι συνοικισμοί όπου εγκαταστάθηκαν οι πιο εύποροι πρόσφυγες και εντάχθηκαν εξαρχής στον αστικό ιστό της πόλης (βλ. Νέα Σμύρνη).[114]

---

[113] Για κριτική στην ΕΑΠ βλ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, σ. 226-228.

[114] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δημήτρης Μπαλαμπανίδης – Κυριάκος Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των "ανταλλάξιμων" προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης» στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο. Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά – Ραϋμόνδος Αλβανός – Δημήτρης Κουσουρής – Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 40-46.

Όσον αφορά στην επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, η προτεραιότητα που δόθηκε στην ύπαιθρο από το κράτος είχε ως αποτέλεσμα να μη ληφθεί υπόψη η αγροτική ή η αστική προέλευση των προσφύγων. Είναι γνωστό ότι μεταξύ των επαγγελμάτων που ασκούσαν οι πρόσφυγες στην πατρίδα τους υπερείχαν τα αστικά έναντι των αγροτικών. Υπήρχαν πρόσφυγες, λοιπόν, που εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό χώρο ως αγρότες, ενώ πριν από τον πόλεμο εργάζονταν στις πόλεις. Δεν έλειπαν, βέβαια, εκείνοι οι πρόσφυγες που κινούνταν για ένα διάστημα και στους δύο χώρους, ώσπου να καταλήξουν στον τόπο που θα τους πρόσφερε την πιο κατάλληλη απασχόληση.[115]

Μολονότι υπήρχαν τα άνωθεν σοβαρά προβλήματα, η παρουσία της ΕΑΠ ήταν απαραίτητη σε μία χώρα που η προσφυγική κρίση ήταν εκείνη που κατέδειξε την απουσία έργων κοινής ωφέλειας που θα ήταν καίριες για την αποφυγή μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών. Τα χρόνια πριν από το 1922 στις λαϊκές γειτονιές ήταν εμφανής η έλλειψη υδροδότησης, αποχέτευσης, αποκομιδής των σκουπιδιών και απολύμανσης των λιμναζόντων υδάτων, αλλά και η ανεπάρκεια συγκοινωνιών και φωτισμού κατά τις νυχτερινές ώρες. Δεν υπήρχε πρωτοβάθμια περίθαλψη και τα νοσοκομεία, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, βρίσκονταν ακόμα στη δικαιοδοσία της ιδιωτικής φιλανθρωπίας, η οποία μαζί με διάφορους συλλόγους κάλυψε την απουσία του κράτους, με απώτερο στόχο να εξαλειφθούν η εξαθλίωση και η φτώχια των μη προνομιούχων τάξεων για να μην αποτελούν κίνδυνο για την κοινωνική ισορροπία και ειρήνη στο εσωτερικό της χώρας.[116]

Εφόσον χρειαζόταν να αντιμετωπιστούν τα οξύτατα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί από τις προσφυγικές μετακινήσεις, δεν ήταν λίγα τα κράτη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, που προσέφυγαν για εξωτερική βοήθεια, όπως ήταν η ΕΑΠ μέσω της ΚτΕ.[117]

---

[115] Μπαλαμπανίδης – Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των "ανταλλάξιμων" προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», σ. 39.

[116] Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995, σ. 79-81.

[117] Βασιλική Θεοδώρου, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Εμπλοκές και όρια» στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο. Μετασχηματισμοί και*

Επιπροσθέτως, η Ελλάδα για να αντιμετωπίσει την υγειονομική κρίση μετά από την έλευση των προσφύγων προσέφυγε και στην Επιτροπή Υγείας της ΚτΕ. Η συγκεκριμένη Επιτροπή ήταν ο πρώτος διεθνής οργανισμός που ενδιαφέρθηκε να προωθήσει εκτεταμένα προγράμματα κοινωνικής ιατρικής, στηριζόμενος αφενός σε ένα σώμα εμπειρογνωμόνων και αφετέρου στην αρωγή από διεθνείς εθελοντικούς οργανισμούς, όπως το ίδρυμα Rockefeller. Ακολουθώντας μία τεχνοκρατική αντίληψη (στατιστικά δεδομένα), έδωσε έμφαση στον ακριβή προσδιορισμό των κοινωνικών παραγόντων και των λεγόμενων «δεικτών υγείας» που επηρεάζουν την κατάσταση της υγείας του πληθυσμού. Τέτοιου είδους «δείκτες υγείας» θεωρήθηκαν η κατοικία, η διατροφή, το επίπεδο διαβίωσης, οι συνθήκες υγιεινής και το νερό. Ακολούθως, οι ειδικοί υποστήριξαν ότι οι κοινωνικές παροχές με στόχο την προστασία των πολιτών από τις χρόνιες μολυσματικές ασθένειες, η ίδρυση πολυκλινικών, δημόσιων νοσοκομείων, κέντρων υγείας και εθνικών σχολών δημόσιας υγείας ήταν υψίστης προτεραιότητας.[118] Ταυτόχρονα, από την Επιτροπή στάλθηκαν δύο μέλη. Ο πρώτος έγινε ο τεχνικός σύμβουλος της κυβέρνησης σε ζητήματα υγείας των προσφυγικών καταυλισμών και ο δεύτερος οργάνωσε τον εμβολιασμό των προσφύγων. Έως τον Απρίλιο του 1923 εμβολιάστηκαν σχεδόν 550.000 πρόσφυγες, ενώ δημιουργήθηκε μία πληθώρα αγροτικών ιατρείων σε ολόκληρη τη χώρα, ιδιαίτερα στη Μακεδονία.[119]

Οι συνθήκες διαβίωσης στους προσφυγικούς συνοικισμούς

Η διεθνής βοήθεια ναι μεν ήταν απαραίτητη, αλλά δεν ήταν δυνατόν να επιλύσει όλα τα προβλήματα με τα οποία έρχονταν αντιμέτωποι οι πρόσφυγες. Σε μια από τις πρώτες δημοσιογραφικές έρευνες στις προσφυγικές συνοικίες, αρθρογράφος του *Ριζοσπάστη* επισκέφτηκε τον συνοικισμό της Καισαριανής τον Μάιο του 1925, με σκοπό να αποτυπώσει εκεί τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων. Ένα από τα σημαντικότερα θέματα που εντόπισε ήταν ο συνωστισμός των οικογενειών, το πως ήταν δυνατόν σε ένα μόνο δωμάτιο να ζουν δύο ή και τρεις

διακυβεύματα, επιμ. Έφη Αβδελά – Ραϋμόνδος Αλβανός – Δημήτρης Κουσουρής – Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 233.

[118] *Στο ίδιο*, σ. 233-234.

[119] Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα*, σ. 323.

οικογένειες, τη στιγμή που με βάση τους υπολογισμούς, τουλάχιστον της ΕΑΠ, έπρεπε να κατοικούν λιγότερα άτομα.[120]

Σαφώς μεγαλύτερο ήταν το πρόβλημα της παντελούς έλλειψης υποδομών για την ύδρευση της Καισαριανής. Παρόλο που υπήρξε πρόνοια για τη δημιουργία υγειονομικών σταθμών, δε συνδυαζόταν απαραίτητα με δομές είτε ύδρευσης είτε αποχέτευσης. Την κατάσταση επιβάρυνε ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι η παροχή του νερού δεν ήταν συνεχής, καθώς διαρκούσε μόλις μία ώρα ημερησίως στο συγκεκριμένο συνοικισμό. Η πραγματικά αποκρουστική εικόνα συμπληρωνόταν με τις μόνιμα υπερχειλισμένες κοινές τουαλέτες, αλλά και τα βρώμικα νερά που ήταν αναμεμειγμένα με τις ακαθαρσίες των ζώων.

Αναμενόμενο ήταν, βέβαια, ασθένειες να καταπονούν τη ζωή των προσφύγων. Μάλιστα, όταν ο *Ριζοσπάστης* «επέστρεψε» στην Καισαριανή οκτώ ολόκληρα χρόνια μετά, τον Μάιο του 1932, η κατάσταση είχε επιδεινωθεί, αφού δεν είχαν υπάρξει ουσιαστικές παρεμβάσεις, ενώ το ίδιο χρονικό διάστημα ο πληθυσμός είχε υπερδιπλασιαστεί φτάνοντας τους 25.000 κατοίκους.

«Ένας μαύρος πολτός κυλάει σιγαλά, γεμάτος βρωμιές κι ακαθαρσίες…Εδώ δα μπροστά μας τα παιδάκια παίζουν με τη ζωή τους. Τσαλαβουτούν αξένοιαστα μες στα βρωμερά νερά, που σκορπάνε δηλητήριο…Ένα αγεράκι σηκώνει μπόλικη σκόνη…Τα δωμάτια γεμίζουν, του κάκου τρέχουν οι γυναίκες να κλείνουν τα πατζούρια…Το νεροζούμι που βράζει στη φουφού γέμισε κι' όλας από σκόνη…Τα Λαγκάδια. Έτσι λέγονται κάτι μακρυνές παράγγες σα μάντρες, δίχως χωρίσματα. Σε κάθε μια από δαύτες ζούνε περί τις 70–80 οικογένειες…Για φαντασθήτε περί τις 400 ψυχές σ' αυτούς τους "στρατώνες". Έχουν μωρά, αρρώστους, γέρους, άλλος τραγουδάει, τ' άλλο κλαίει, κείν' εκεί η οικογένεια έχει φασαρίες. Είνε υποχρεωμένοι όλοι αυτοί που στεγάζονται κάτω από την ίδια στέγη, νύχτα η μέρα νάνε σε ανησυχία μεγάλη.»[121]

Ας μη λησμονηθεί επίσης πως και ο οικιστικός διαχωρισμός των προσφύγων από τους γηγενείς περιλάμβανε, εκτός των άλλων, και τη διάσταση της προστασίας του «υγιούς» τμήματος του τοπικού πληθυσμού και τον φόβο και τις αντιδράσεις για την υγεία τους.

---

[120] *Ριζοσπάστης*, 25/05/1925.

[121] *Ριζοσπάστης*, 21/05/1933.

Στις αρχές του Δεκέμβρη του 1927, όταν δημοσιογράφος από την εφημερίδα *Εμπρός* επισκέφτηκε τον συνοικισμό των Νέων Σφαγείων, αντίκρισε τις αδιανόητες συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων. Και σε αυτόν τον προσφυγικό συνοικισμό, όλα ευνοούσαν τη διάδοση των μεταδοτικών ασθενειών: οικογένειες στοιβαγμένες σε δωμάτια, κοινά αποχωρητήρια χωρίς καμία μέριμνα για την εκκένωση των οχετών, διάτρητες στέγες και ξύλινα χωρίσματα οικιών από τα οποία περνούσαν ο κρύος αέρας και η βροχή και τέλος, μια τεράστια τάφρος γεμάτη σκουπίδια, τα οποία «έχουν πολτοποιηθεί με την πάροδο του χρόνου…Δυσώδης οσμή προσβάλλει την όσφρηση παντός επισκέπτου και αποπνίγει…»[122] Ο δημοσιογράφος παρουσίαζε την οικτρή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι περίπου 5.000 κάτοικοι των Νέων Σφαγείων, για να καταλήξει ότι οι προσφυγικοί συνοικισμοί αποτελούσαν εστίες μεταδοτικών ασθενειών που απειλούσαν τη δημόσια υγεία όχι μόνο των προσφύγων, αλλά κυρίως των γηγενών κατοίκων του κέντρου της πρωτεύουσας:

«Το γεγονός όσον και αν είνε θλιβερόν διά τους πρόσφυγας θα είχεν ολιγώτερον σημασίαν, αν δεν εξεδηλούτο ένα φαινόμενον. Ότι δηλαδή όσοι δύνανται να εξοικονομήσουν κάποιο περίσσευμα φεύγουν…και εγκαθίστανται εις τας Αθήνας με τους ασθενείς των, μεταφυτεύοντες ούτω τα μικρόβια των νόσων εις τον πληθυσμόν της πρωτευούσης…Αν δεν κινηθούν (οι αρμόδιοι) προβλέπω μεν τάχιστα επερχομένην την ημέραν καθ' ην –δεν φαιδρολογούμεν– ο άλλος πληθυσμός της Ελλάδος θα αναρτίση εις τα πρόθυρα των Αθηνών πινακίδας "πόλις της φθίσεως και της χολέρας"».[123]

Το ζήτημα, λοιπόν, που πρόκυπτε για τους γηγενείς δεν ήταν τόσο εκείνο των εξαιρετικά υψηλών ποσοστών θνησιμότητας των προσφύγων από τις ασθένειες κάτω από τις άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Το πρόβλημα εντοπιζόταν στον κίνδυνο και τον φόβο «εξόδου» της αρρώστιας από τον οικιστικό χώρο των προσφύγων, στον κίνδυνο δηλαδή να προσβληθεί μαζικά το «υγιές» τμήμα του πληθυσμού. Αυτή ήταν η αντίληψη που κυριαρχούσε μεταξύ ορισμένων γηγενών, ότι δηλαδή οι πρόσφυγες ήταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας και θεωρούσαν ότι εκείνοι χρειάζονταν μεγαλύτερη προστασία από το κράτος. Στο έργο του Σωκράτη Προκοπίου ο κεντρικός ήρωας παρατηρεί πως:

---

[122] *Εμπρός*, 05/12/1927.

[123] *Εμπρός*, ό.π.

«Η αστυνομία που "έσπευσε επί τόπου", πληροφορήθηκε από τον παλαιοπώλη του Δημοπρατηρίου, που κοντά στο κατάστημά του είχε πέσει νεκρός, ότι λίγα λεπτά πριν πεθάνη του είχε πουλήσει ένα κεντητό εικόνισμα απλαισίωτο του "Αη Λεφτέρ". Με μάτια βουρκωμένα του έλεγε, πως με τα λεφτά θάκανε την άλλη μέρα—Κυριακή—τα σαράντα της κόρης του, που πέθανε, όπως έλεγε, από "κακιά αρρώστια" κάποιο προσφυγικό συνοικισμό. Ο παλαιοπώλης πρόσθεσε με εβραίικια υποκρισία, πως δεν είχε ανάγκη ν' αγοράση το εικόνισμα, που δεν είχε καμμιά αξία, αλλά έτσι, από φιλανθρωπία, και γιατί τον συγκινήσανε τα δάκρυα του φτωχού γέρου, του μέτρησε πέντε πεντόδραχμα και το πήρε. Ήτανε δε της γνώμης ότι ο συχωρεμένος θα ήταν "πρόσφυγγας", γιατί τα ελληνικά του ήτανε παράξενα και μπερδεμένα, σαν εκείνα που μιλούν οι τουρκομερίτες».[124]

Σειρά θεμάτων αντιμετώπιζαν και άλλοι προσφυγικοί συνοικισμοί. Στο Παγκράτι οι κάτοικοι διαμαρτύρονταν για την κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι πρόσφυγες: Δεν υπήρχε συνείδηση στοιχειώδους υγιεινής ούτε εκ μέρους των αρχών ούτε από αυτούς που απειλούνταν από τις αρρώστιες.[125] Παρόμοιες δυσκολίες είχαν και οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Περιστέρι. Συνωστισμός πολλών οικογενειών που στριμώχνονταν σε λίγα τετραγωνικά μέτρα, χωρίς κουζίνα, τουαλέτα ή άλλους βοηθητικούς χώρους, οικήματα που ήταν εκτεθειμένα στα καιρικά φαινόμενα και δημόσιοι χώροι, όπου τα σκουπίδια ήταν ξεχειλισμένα. Δεν υπήρχε ουσιαστικά αποχετευτικό σύστημα και οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να χύνουνε τα νερά στους δρόμους. Ακόμα, τα αποχωρητήρια, αν δεν ξεχείλιζαν, δεν τα άδειαζαν, ενώ τα πηγάδια δεν είχαν πόσιμο νερό και χρησιμοποιούνταν μόνο για το πλύσιμο των ρούχων αναγκάζοντας τους πρόσφυγες να φέρνουν νερό με κουβάδες από μακριά. Η υδροδότηση έφτασε στην περιοχή μόλις το 1933 και πάλι ήταν σε μεγάλη απόσταση από το κέντρο του συνοικισμού. Η έλλειψή της όπως ήταν αναμενόμενο υποχρέωνε τους κατοίκους να αγνοούν την απαγόρευση του Υπουργείου Πρόνοιας και κατανάλωναν το νερό από τα μολυσμένα πηγάδια.[126]

Τα αποτελέσματα, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ήταν να προσβάλλονται οι πρόσφυγες από μεταδιδόμενα νοσήματα. Ένα από αυτά ήταν και η φυματίωση.

---

[124] Σωκράτης Α. Προκοπίου, *Σαν ψέμματα και σαν αλήθεια*, Μέλισσα, Αθήνα 1928, σ. 9-10.

[125] Ροδάς, «Διά την υγείαν του Ελληνικού λαού», *Έθνος*, 20/08/1928.

[126] Αναστασία Αερίου – Κωνσταντίνος Παλούκης – Γεώργιος Παπαϊωάννου, *Περιστέρι: όψεις της ιστορίας της πόλης και του δήμου*, Αλέξανδρος, Αθήνα 2019, σ. 77.

Η τελευταία είχε γίνει γνωστή στο ευρύ κοινό από τα τέλη του 19ου αιώνα και καθιερώθηκε στην καθημερινή γλώσσα ως «χτικιό» ή «φθίση». Μολονότι τα συμπτώματά της φαίνεται πως είχαν καταγραφεί ήδη από την αρχαιότητα, στην Ευρώπη η φυματίωση ανακαλύφθηκε εκ νέου τον 19ο αιώνα. Ως την εργαστηριακή ανακάλυψη του μικροβίου και άρα της μεταδοτικής φύσης της νόσου, οι κοινωνίες πίστευαν ότι ήταν κληρονομική. Το ενδιαφέρον της ιατρικής κοινότητας προσέλκυσαν τα αστικά και αριστοκρατικά στρώματα, οπότε οι προσπάθειες στράφηκαν στην ίαση των γόνων εύπορων οικογενειών, οι οποίοι κατέφευγαν στα πρώτα σανατόρια στις Άλπεις στα μέσα του 19ου αιώνα. Εκεί οι εγκαταστάσεις αρχικά ήταν μικρές, με περιορισμένες κλίνες. Όμως, η μαζική είσοδος των φυματικών οδήγησε στην κατασκευή μεγαλύτερων νοσηλευτικών ιδρυμάτων στις πλαγιές των Άλπεων και τελικά δημιουργήθηκε ένα δίκτυο θέρετρων για σανατορική θεραπεία. Παρ' όλα αυτά, η απουσία φαρμακευτικής αγωγής δεν άφηνε πολλά περιθώρια βελτίωσης του αρρώστου. Η θεραπεία στηριζόταν στο τρίπτυχο της αεροθεραπείας, ηλιοθεραπείας και μίας ισορροπημένης διατροφής.[127]

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα, με τη στροφή του βλέμματος στην καθημερινότητα των πολλών, την ανακάλυψη του μεταδοτικού βακίλου από τον Robert Koch το 1882 μαζί με την ανάγκη του ιατρικού σώματος να μελετήσει περισσότερες περιπτώσεις ασθενών, ανέδειξε τη φυματίωση σε νόσο των πολλών. Πλέον, διαπιστωνόταν ότι υπάρχει μια κοινωνία που βασανίζεται από τη συγκεκριμένη ασθένεια. Η αναγνώρισή της ως ένα κοινωνικό ζήτημα επιτάχυνε, μάλιστα, τη διάδοση παρωνυμιών, που πέρασαν και στη λογοτεχνία.

«…Από τη διπλανή κάμαρη ερχόταν ένας σιγανός, ξερός βήχας.

– Νομίζω, πως είναι φθισική· θα μας πάρει όλους στο λαιμό της εδώ μέσα…Άσπρη σαν πεθαμένη, άσπρη και ρόδινη. Τα μάτια της χώθηκαν μέσα.

– Και δε φεύγεις από δω χάμου; είπε ο Άγγελος. Θ' αρρωστήσεις και συ.

– Όχι, αυτή πρέπει να φύγει, αποκρίθηκε ο Πασπάτης…Νάξερε πως την παρακολουθώ! Με την πρώτη ροχάλα, έξω από το σπίτι!».[128]

---

[127] Στογιαννίδης, «Σε αναζήτηση του Κράτους Πρόνοιας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/04/2020.

[128] Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, σ. 54-55.

Η λέξη «φθίση» ήταν εκείνη που γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τον 20ό αιώνα για να προσδιορίσει τη φυματίωση, διότι απέδιδε αυτήν την ιδιότητα της νόσου που εξασθενεί και φθείρει το σώμα των ασθενών.[129]

Εκτός αυτού, η γυναίκα που έχει προσβληθεί από φυματίωση είναι στιγματισμένη από τον περίγυρό της. Το στίγμα, όπως το παρουσιάζει ο Erving Goffman, αφορά τη διαδεδομένη τάση των μελών μιας κοινωνίας να κατατάσσουν άλλα άτομα σε κατηγορίες και να κάνουν διακρίσεις απέναντί τους. Πρόκειται για κανονιστικά πρότυπα που αναφέρονται στην κοινωνική τάξη, το φύλο, την εθνότητα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, τη σωματική αρτιμέλεια και την υγεία (σωματική και ψυχική), που παίζουν σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες επινόησης και συγκρότησης κοινωνικών κατηγοριών.[130] Τα κοινωνικά στερεότυπα και οι προκαταλήψεις, που απορρέουν απ' αυτά, οδηγούν τελικά στη μη κοινωνική αποδοχή των «διαφορετικών» από την ευρύτερη κοινωνία, που ορίζεται από τα κριτήρια των «φυσιολογικών».[131] Ο Goffman διακρίνει ότι το στίγμα είναι μία κοινωνική κατασκευή, καθώς η ίδια η κοινωνία επινοεί κατηγορίες, καθιερώνει τα μέσα κατάταξης των ατόμων σε αυτές και αποδίδει συγκεκριμένες σημασίες σε ένα καθορισμένο φάσμα γνωρισμάτων, προσδιορίζοντας κάποια ως φυσιολογικά και συνηθισμένα και κάποια άλλα ως αφύσικα και απαξιωτικά.[132]. Η φυματίωση χαρακτηριστικά αποτελεί μέχρι και σήμερα μία ασθένεια στην οποία το άτομο στιγματίζεται και απομονώνεται από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας.[133]

Αυτός είναι και ο λόγος που οικογένειες αντιστέκονται στην περίθαλψη και μεταφορά του ασθενούς συγγενή τους στο νοσοκομείο, καθόσον δεν επιθυμούν όσο τίποτα άλλο να στιγματιστούν από τον κοινωνικό τους περίγυρο, όπως συνέβαινε και μέσω της Ένωσης Ελληνίδων που φρόντιζε φυματικούς, οι οποίοι κρύβονταν

---

[129] Στογιαννίδης, «Σε αναζήτηση του Κράτους Πρόνοιας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/04/2020.

[130] Erving Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια 2001, σ. 12-13.

[131] *Στο ίδιο*, σ. 14-15.

[132] *Στο ίδιο*, σ. 16.

[133] Andrew Courtwright – Abigail Norris Turner, "Tuberculosis and Stigmatization: Pathways and Interventions", *Public Health Reports*, τ. 125, Supplement 4: *Social Determinants of Health*, 2010, σ. 36.

στα σπίτια τους. Είναι η λεγόμενη, κατά τον Goffman, συγκάλυψη ή αποσιώπηση.[134] Το άτομο νιώθει ντροπή, απέχθεια και ενοχή όταν στιγματίζεται από ένα άλλο άτομο ή ολόκληρη την κοινωνία και αυτή είναι η αιτία που προχωρεί στη συγκάλυψη του χαρακτηριστικού για το οποίο στιγματίζεται.[135]

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Αθήνας, λοιπόν, γρήγορα ταυτίστηκαν με φυματικές εστίες, όπως αναφέρουν δημοσιεύματα της εποχής στο *Ριζοσπάστη*, οι οποίες τροφοδοτούσαν τα ήδη υπάρχοντα σανατόρια της πόλης, όπως το Σωτηρία.[136] Ανέκαθεν η μετανάστευση αποτελούσε μία κοινωνική πρακτική, η οποία ενοχοποιούνταν για την έξαρση της φυματίωσης, όπως και άλλων μεταδιδόμενων ασθενειών. Η εννοιολογική συγγένεια της κινητικότητας με τη μεταδοτικότητα συνέβαλε στο στιγματισμό των μεταναστών ως φορέων της ασθένειας. Από τον Γιάννη Στογιαννίδη επισημαίνεται η αντίληψη που υπήρχε ότι οι Έλληνες οικονομικοί μετανάστες που επέστρεφαν στην Ελλάδα από τις Η.Π.Α. στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν φορείς, που εισήγαγαν εκ νέου τη νόσο στη χώρα, αντίληψη που συγκροτήθηκε πάνω στην παλιά θεωρία της μεταφοράς νοσημάτων ανάμεσα σε τόπους.[137]

Η προκατάληψη, όχι μόνο των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, αλλά γενικότερα, ήταν επόμενο να οδηγήσει στην απομόνωση ή γκετοποίηση, δηλαδή την εγκατάσταση των προσφύγων σε ξεχωριστές περιοχές από εκείνες των ντόπιων, δηλώνοντας ένα αίσθημα ανωτερότητας των τελευταίων προς τους πρώτους. Αυτό όμως οδήγησε και τους πρόσφυγες να κατασκευάσουν τα δικά τους στερεότυπα για να ακυρώσουν τις κατηγορίες-στερεότυπα των γηγενών. Όπως επισημαίνει η Θάλεια Δραγώνα, όταν μία πληθυσμιακή ομάδα χαρακτηρίζεται από χαμηλή αυτοεκτίμηση, το πιο σύνηθες είναι να διαφοροποιηθεί από την «ανώτερη ομάδα».[138] Έτσι, οι πρόσφυγες θεώρησαν πως ναι μεν είναι διαφορετικοί δημιουργώντας τη δική τους ταυτότητα, αλλά συγχρόνως πως έχουν πιο

---

[134] Goffman, *Στίγμα*, σ. 9.

[135] Courtwright – Turner, "Tuberculosis and Stigmatization", σ. 35.

[136] «Τα θύματα των πατριδοκάπηλων», *Ριζοσπάστης*, 09/01/1924, σ. 2.

[137] Στογιαννίδης, *Το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης*, σ. 138.

[138] Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης» στο *Τί είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 83.

εκλεπτυσμένη κουλτούρα από τους ντόπιους (για παράδειγμα σε πολλές μαρτυρίες προσφύγων οι γηγενείς παρουσιάζονται ως αγράμματοι).

Προσπάθειες εκσυγχρονισμού της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα

Το 1928 προκειμένου να αντιμετωπιστεί η μεγάλη επιδημία του δάγκειου πυρετού, η ελληνική κυβέρνηση κάλεσε τη Διεθνή Οργάνωση Υγείας της ΚτΕ. Με αυτόν τον τρόπο, αποκαλύφθηκε διεθνώς η δεινή κατάσταση της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα, ακριβώς επειδή έως εκείνη τη χρονική περίοδο η πολιτεία αδιαφορούσε για τη δημιουργία ενός κρατικού ιστού προστασίας της υγείας και οι δαπάνες για τη δημόσια υγεία μειώνονταν, παρότι ο προϋπολογισμός της χώρας αυξανόταν κάθε χρόνο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το Περιστέρι, όπου η κρατική βοήθεια την περίοδο του δάγκειου πυρετού ήταν ανεπαρκής, αφού μόνο ένας γιατρός του Υγειονομικού επισκεπτόταν την περιοχή δύο φορές την εβδομάδα, με αποτέλεσμα πέντε χιλιάδες πρόσφυγες να προσβληθούν από τον ιό.[139] Έτσι, η Επιτροπή της ΚτΕ εισηγήθηκε τον διπλασιασμό τουλάχιστον των δαπανών για τη δημόσια υγεία, πρόταση που οδήγησε στην αύξησή τους στο 2% του προϋπολογισμού μέχρι την περίοδο 1932-1933, όταν στις γειτονικές βαλκανικές χώρες οι δαπάνες έφθαναν σχεδόν το 5%.[140] Παράλληλα, η Επιτροπή πρότεινε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα υγιεινής, το οποίο θα βοηθούσε στη δημιουργία δομών πρωτοβάθμιας περίθαλψης, μία υπηρεσία που θα έλεγχε την υγιεινή του πληθυσμού με επισκέψεις σε σπίτια ή σε σχολεία. Τέλος, εκπονήθηκαν προγράμματα εμβολιασμού εναντίον των διαφόρων μολυσματικών ασθενειών.[141]

Η ΚτΕ προσπάθησε να συνεργαστεί με το Υπουργείο Υγείας με στόχο τη σύνταξη ενός προγράμματος αναμόρφωσης των υγειονομικών υπηρεσιών της χώρας. Το πρόγραμμα προέβλεπε στο σχηματισμό Υγειονομικής Υπηρεσίας, η οποία είχε τρεις πυλώνες: το Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο, τα Υγειονομικά Εργαστήρια του Κράτους και την Κεντρική Υγειονομική Υπηρεσία.

---

[139] Αερίου – Παλούκης – Παπαϊωάννου, *Περιστέρι*, σ. 78.

[140] Ζαχαρίας, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, σ. 80-81

[141] Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, σ. 169-170.

Το πρώτο, συνερχόταν υπό την προεδρία του Υφυπουργού Υγιεινής και περιλάμβανε τρία τμήματα: το επιστημονικό, που είχε την ευθύνη για θέματα που αφορούσαν τις μολυσματικές ασθένειες, το διοικητικό και το φαρμακευτικό. Επικεφαλής στο επιστημονικό τμήμα ήταν ο καθηγητής Μικροβιολογίας και Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου, του διοικητικού ο διευθυντής Υγιεινής του Υπουργείου και του φαρμακευτικού ο καθηγητής της Φαρμακευτικής Σχολής. Στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου λάμβαναν μέρος και όλοι οι καθηγητές της Ιατρικής Σχολής, αλλά και άλλων φυσικών επιστημών, καθώς και αντιπρόσωποι από τους επαγγελματικούς, βιομηχανικούς και εργατικούς κλάδους.

Τα Υγειονομικά Εργαστήρια λειτουργούσαν στο πλαίσιο της Υγειονομικής Σχολής, ήταν ανεξάρτητα από την Ιατρική Σχολή και ήταν υπεύθυνα για την έρευνα διαφόρων νόσων, για τα επιστημονικά πειράματα, την παρασκευή κάποιων ορών και εμβολίων κ.ά. Τέλος, η Κεντρική Υγειονομική Υπηρεσία λειτουργούσε στο Υπουργείο Υγιεινής.[142]

Επίσης, η Επιτροπή της ΚτΕ πρότεινε να δημιουργηθεί μία κεντρική υπηρεσία Δημόσιας Υγείας, η οποία θα στελεχωνόταν με εκπαιδευτικό προσωπικό που θα λειτουργούσε ως επόπτης της υγιεινής και θα διέθετε τεχνικό προσωπικό εκπαιδευόμενο στις σύγχρονες μεθόδους πρόληψης των ασθενειών. Επομένως, ήταν αναγκαίο να δημιουργηθούν Τεχνικές Υπηρεσίες και Σχολή Δημόσιας Υγιεινής. Μέχρι να ήταν έτοιμες οι συγκεκριμένες υποδομές, η ΚτΕ θα έδινε την ευκαιρία σε στελέχη των ιατρικών υπηρεσιών να μετεκπαιδευτούν στο εξωτερικό. Θα επιλέγονταν άντρες που θα εκπαιδεύονταν ως επόπτες υγιεινής και γυναίκες που θα εκπαιδεύονταν ως νοσοκόμες, με τη βοήθεια και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Έτσι, υπολογιζόταν ότι θα είχε δημιουργηθεί μόνιμη Ελληνική Υπηρεσία Υγείας μέχρι το 1933.[143]

Το Υπουργείο Υγιεινής που συστάθηκε το 1928 επί κυβέρνησης Βενιζέλου ενσωμάτωσε όλες τις επιμέρους υπηρεσίες, οι οποίες έως τότε ήταν διάσπαρτες σε διάφορα Υπουργεία, όπως των Εσωτερικών. Όμως, είχαν ήδη αρχίσει να παρατηρούνται εντάσεις και διαφωνίες μεταξύ του Υπουργείου και των ειδικών απεσταλμένων της ΚτΕ και να διατυπώνονται εκατέρωθεν κατηγορίες για

---

[142] Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 223.

[143] *Στο ίδιο*, σ. 231-232.

ανεπάρκεια. Ο ίδιος ο Πανελλήνιος Ιατρικός Σύλλογος πρωτοστατούσε στις αντιδράσεις αμφισβητώντας τις προτεινόμενες διοικητικές μεταρρυθμίσεις και την ίδια στιγμή, το ιατρικό σώμα επιχειρούσε να κρατήσει την πρωτοκαθεδρία σε θέματα δημόσιας υγείας αποκλείοντας τους ξένους ιατρούς. Όπως τονίζεται και από τη Λένα Κορμά, η έλλειψη διανοητικών δεσμών, δηλαδή μίας κοινής αντίληψης για την πολιτική της υγείας, ανάμεσα στους τοπικούς αξιωματούχους και τους διεθνείς εκπροσώπους ήταν η βασική αιτία κωλυσιεργίας του όλου εγχειρήματος εκσυγχρονισμού της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα εκείνα τα χρόνια. Τέλος, ένα πρόσθετο στοιχείο ασταθούς λειτουργίας του Υπουργείου ήταν και ο μεγάλος αριθμός προσώπων στην ηγεσία του και η ταυτόχρονη συχνή εναλλαγή του, συμβατή, βεβαίως, με τις αντίστοιχες περιόδους πολιτικής αστάθειας, που είχε ως αποτέλεσμα τη μη χάραξη ολοκληρωμένης πολιτικής για τη δημόσια υγεία.[144]

Γενικότερα, έγινε προσπάθεια να συσταθεί ένα αξιοπρεπές σύστημα υγείας, που τελικά όμως δεν ευοδώθηκε. Σύμφωνα με το σχέδιο, υπολογιζόταν ότι θα δημιουργούνταν μόνιμη Ελληνική Υπηρεσία Υγείας μέχρι το 1933, όπως αναφέρθηκε και πριν από λίγο. Στον πυρήνα της θα βρίσκονταν οι Τεχνικές Υπηρεσίες και η Σχολή Δημόσιας Υγείας, οι οποίες θα κατηύθυναν και θα συντόνιζαν τη δημόσια υγεία στην Ελλάδα, σε συνεργασία πάντα με το Υφυπουργείο Υγείας. Σύμβουλοι θα ήταν ο διευθυντής της Σχολής Υγείας, ο πρύτανης της Ιατρικής, ένας καθηγητής της Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής, ο δήμαρχος της Αθήνας, εκπρόσωποι από εμπορικούς και επαγγελματικούς συλλόγους, ο πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, εκπρόσωποι ανθρωπιστικών οργανώσεων, της Εκκλησίας, της τοπικής αυτοδιοίκησης, των ιατρικών υπηρεσιών του στρατού, του ναυτικού, καθώς και πρόσωπα που θα διόριζε ο ίδιος ο πρωθυπουργός. Θα ήταν οργανωμένο σε πέντε διευθύνσεις: τη Διεύθυνση Υγιεινής και Προληπτικής Ιατρικής, τη Διεύθυνση Ελονοσίας, τη Διεύθυνση Υγιεινής Μηχανικής, τη Διεύθυνση Φαρμακολογίας και Βιοχημείας και τη Διεύθυνση Έρευνας.

---

[144] Λένα Κορμά, «"Το χρονικό ενός αγιάτρευτου συστήματος". Οι περιπέτειες της Δημόσιας Υγείας στον ελληνικό 20ό αιώνα», στο *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, επιμ. Γιάννης Βούλγαρης – Κώστας Κωστής – Σωτήρης Ριζάς, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ. 518-520.

Η πρώτη Διεύθυνση θα χωριζόταν στο τμήμα φροντίδας μητέρων, βρεφών και παιδιών, το τμήμα φυματίωσης και άλλων κοινωνικών ασθενειών, το τμήμα υγιεινής για τα μεγαλύτερα παιδιά και τους εφήβους, το τμήμα αφροδίσιων νοσημάτων, το τμήμα ασφαλίσεων υγείας και το τμήμα επιδημιών. Η Διεύθυνση Ελονοσίας θα ασχολούνταν με την έρευνα σχετικά με την ελονοσία, τον συντονισμό των αντιελονοσιακών μέτρων, ειδικότερα στην ύπαιθρο, η οποία υπέφερε από τη συγκεκριμένη ασθένεια, την αγορά και τη διανομή κατάλληλων φαρμάκων. Μάλιστα, προτάθηκε η Διεύθυνση να αξιοποιήσει το πρόγραμμα της Επιτροπής Ελονοσίας της ΚτΕ, προσαρμοσμένο στις τοπικές ανάγκες. Η τρίτη Διεύθυνση της Υγιεινής Μηχανικής, που θα είχε επικεφαλής έναν μηχανικό υγιεινής από το εξωτερικό, θα διεξήγαγε έρευνες με έμφαση στην πιλοτική εφαρμογή του σχεδίου, δηλαδή για τις υποδομές για την παροχή νερού, την αποχέτευση, την αποκομιδή των σκουπιδιών, τις συνθήκες κατοικίας κ.ά. Ακόμα, θα συνεργαζόταν με τη Διεύθυνση Ελονοσίας για σημαντικά έργα αποχέτευσης και αποξήρανσης στις περιοχές που πλήττονταν από ελονοσία. Η Διεύθυνση Φαρμακολογίας και Βιοχημείας θα είχε επικεφαλής τον καθηγητή Φαρμακολογίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και θα είχε την ευθύνη για τον έλεγχο και την ποιότητα των φαρμάκων, των φαρμακευτικών προϊόντων και των τροφίμων, αλλά και την προετοιμασία ενός προγράμματος σπουδών που θα αφορούσε τη σωστή διατροφή έχοντας ως στόχο τη βελτίωση του ανοσοποιητικού συστήματος των κατοίκων έναντι των ασθενειών. Τέλος, η Διεύθυνση Έρευνας, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Παστέρ, θα ασχολούνταν με τη μελέτη επιστημονικών και πρακτικών προβλημάτων που αφορούσαν την υγεία στην Ελλάδα.[145]

Τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά θα δημιουργούνταν ενιαία υπηρεσία υγείας και θα ονομαζόταν Μητροπολιτική Υπηρεσία Υγείας Αθηνών-Πειραιώς και θα φρόντιζε για την εφαρμογή των νόμων υγιεινής, την επίβλεψη της δημόσιας υγείας και τη μελέτη στατιστικών, συμπεριλαμβανομένων των δημογραφικών δεδομένων, τη συνεργασία με άλλες υπηρεσίες υγιεινής, την ευημερία των μητέρων, των βρεφών και των παιδιών, αλλά και των εργαζομένων. Θα είχε επιπλέον και το δικαίωμα να εισέρχεται σε ατομικές ιδιοκτησίες για να ελέγχει την κατάσταση περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τα κρούσματα μίας μεταδοτικής νόσου. Σε

[145] Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 232-235.

επόμενη φάση, το συγκεκριμένο μοντέλο θα ακολουθούνταν και στη Θεσσαλονίκη.[146]

Εκτός από τις τεχνοκρατικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες ήταν απόρροια της περιόδου μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως τονίστηκε και στις προηγούμενες γραμμές, τον Αύγουστο του 1929 ιδρύθηκε και το Υγειονομικό Κέντρο Αθηνών, που όμως τελικά ξεκίνησε τη λειτουργία της το 1931, εξαιτίας καθυστερήσεων στην ολοκλήρωση των κτιριακών εγκαταστάσεων. Εν τέλει, η Σχολή δεν είχε τη δυναμική που αναμενόταν και, όπως και το προαναφερθέν σχέδιο αναδιοργάνωσης του συστήματος της υγείας, έμεινε μετέωρο.[147]

Για να αντιμετωπιστεί η φυματίωση, μέσω καλύτερων εγκαταστάσεων στέγασης και των αντιφυματικών κέντρων-ιατρείων, το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να ελέγξει τον πολλαπλασιασμό των κρουσμάτων της. Για παράδειγμα, στο Βύρωνα ιδρύθηκε το 1926 το Πρότυπο Αντιφυματικό Κέντρο, σκοπός του οποίου ήταν η γενίκευση του αντιφυματικού εμβολιασμού, η ανίχνευση νέων περιπτώσεων φυματίωσης και η αντιμετώπισή τους είτε εκτός νοσοκομείου είτε με εισαγωγή στο θεραπευτήριο. Το 1928 οργανώθηκε δεύτερο αντιφυματικό κέντρο σε χώρους του Δημοτικού Νοσοκομείου της Αθήνας ακολουθώντας τα πρότυπα εκείνου στο Βύρωνα, ενώ το 1929 ενσωματώθηκε στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός» ειδικό αντιφυματικό ιατρείο. Την επόμενη χρονιά δημιουργείται Φυματιολογικό Κέντρο στο «Σωτηρία» με στόχο τη διδασκαλία και την εξειδίκευση των φοιτητών Ιατρικής και των μαθητών της Υγειονομικής Σχολής πάνω στη Φυματιολογία.[148] Τα ίδια χρόνια επίσης ξεκίνησε τη λειτουργία της η «Ελληνική Αντιφθισική Εταιρεία» (από το 1925) ως Διαγνωστικό Κέντρο αρχικά στην Αθήνα, έπειτα στον Πειραιά (1926) και αργότερα και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, οργανώνοντας ενημερωτικές ομιλίες για τη φυματίωση, κινηματογραφικές προβολές, πολιτιστικές εκδηλώσεις και εράνους.[149] Συνολικά, την περίοδο 1925-1930, εκτός της μεγάλης αύξησης του αριθμού των σανατοριακών κλινών,

---

[146] Σαλβάνου, *Αρρώστια και περίθαλψη*, σ. 235-236.

[147] *Στο ίδιο*, σ. 237-239.

[148] Ζαχαρίας, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, σ. 93.

[149] *Στο ίδιο*, σ. 140.

σημειώθηκε και άνοδος των νοσηλευμένων ασθενών και στις δημόσιες δομές και στα σανατόρια της καθαρά ιδιωτικής πρωτοβουλίας.[150]

Εντωμεταξύ, παρόλες τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της δημόσιας υγείας, οι πρόσφυγες συνέχιζαν να αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσχέρειες. Το 1927 χιλιάδες προσφυγικές οικογένειες εξακολουθούσαν να είναι άστεγες και να ζουν σε σκηνές ή σε αποθήκες μη προστατευμένοι από τις ασθένειες.[151] Η αγανάκτηση οδήγησε τους πρόσφυγες να προχωρήσουν σε βίαιες καταλήψεις σπιτιών στην Καισαριανή, τη Νέα Ιωνία, τον Βύρωνα και αλλού προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η ελληνική κυβέρνηση επιφόρτιζε τους στρατιώτες προκειμένου να εξομαλύνουν την κατάσταση, όπως συνέβη στο συνοικισμό της Καλλιθέας, όπου στάλθηκαν περισσότεροι από 70 στρατιώτες του Α' Σώματος Στρατού.[152]

Προκειμένου να επιλυθούν οι περαιτέρω αρρυθμίες, καθοριστική ήταν η συμβολή των προσφυγικών δήμων, οι οποίοι πίεζαν τις κυβερνητικές αρχές και τον δήμαρχο Αθηναίων Σπύρο Πάτση για την ολοκλήρωση περισσότερων έργων προς ανακούφιση των προσφύγων. Έτσι, πραγματοποιήθηκε η ηλεκτροφώτιση των συνοικισμών της Νέας Ιωνίας και των Αμπελοκήπων, η επισκευή των δρόμων προς το Βύρωνα, η κατασκευή γέφυρας στην είσοδο της Νέας Ιωνίας και η ψήφιση δανείου πέντε εκατομμυρίων δραχμών για τη στέγαση των «παραγκούχων» μικροπωλητών. Αντίστοιχα, στον Πειραιά, μετά από συνεννόηση των προσφυγικών δήμων με τον δήμαρχο Τάκη Παναγιωτόπουλο, ιδρύθηκαν έξι δημοτικά ιατρεία σε ισάριθμους συνοικισμούς, όπου τα φάρμακα παρέχονταν δωρεάν, ενώ ηλεκτροφωτίστηκε η Νέα Κοκκινιά, η Δραπετσώνα και τα Ταμπούρια.[153]

Ακόμα, συμπληρωματική αρωγή πρόσφεραν οι προσφυγικοί σύλλογοι και τα σωματεία. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το σωματείο «Πρόοδος», το οποίο είχε ιδρυθεί το 1925 στην Καλλιθέα και φρόντιζε για τη μεταφορά του νερού

---

[150] Ζαχαρίας, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, σ. 94.

[151] *Ετήσιον Προσφυγικόν ημερολόγιον*, τόμος Γ΄, Αθήνα 1927, σ. 8.

[152] Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα» στο *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, επιμ. Γιώργος Τζεδόπουλος, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 35.

[153] *Ετήσιον Προσφυγικόν ημερολόγιον*, σ. 15-16.

και την αποχέτευση, ενώ κάθε χρόνο μοίραζε οικοδομικά υλικά, όπως πισσόχαρτο, για την επισκευή των σπιτιών.[154]

Οι προσφυγικοί σύλλογοι και οι πρόσφυγες γενικότερα αποτέλεσαν έναν πολιτικό κίνδυνο. Η υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου από τον Ελευθέριο Βενιζέλο το 1930 και η οικονομική κρίση που οδήγησε στην πτώχευση του 1932 είχαν ως αποτέλεσμα την αποστασιοποίηση ενός σημαντικού τμήματος του προσφυγικού στοιχείου από τον βενιζελικό πολιτικό χώρο. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης στις πολυπληθείς φτωχές προσφυγικές συνοικίες και η δραστηριοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος σε αυτές, όπως τα άρθρα του *Ριζοσπάστη* που αναφέρθηκαν πιο πάνω, οδήγησαν στην εκλογική και πολιτική ενδυνάμωση του ΚΚΕ. Πλέον οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν απειλή μόνο για τους οπαδούς του Λαϊκού Κόμματος και του βασιλιά, αλλά για το σύνολο του αστικού πολιτικού συστήματος. Ένα παράδειγμα παρατηρήθηκε στο Περιστέρι, όπου το 1933 το Κ.Κ.Ε. συγκρότησε προσωρινή επιτροπή, που ζητούσε συνέλευση από τη διοίκηση του προσφυγικού συλλόγου «Γενική Ένωση» προκειμένου να λυθούν ζητήματα που αφορούσαν τον συνοικισμό (πισσόχαρτο, νερό, συγκοινωνία κ. ά).[155]

---

[154] Πάνος Θ. Ηλιάδης, *Από τον Πόντο στην Καλλιθέα Αττικής. Η πολυσήμαντη ιστορία της οικογένειάς μας*, έκδοση του συγγραφέα, Αθήνα 2014, σ. 102.

[155] Αερίου – Παλούκης – Παπαϊωάννου, *Περιστέρι*, σ. 100-101.

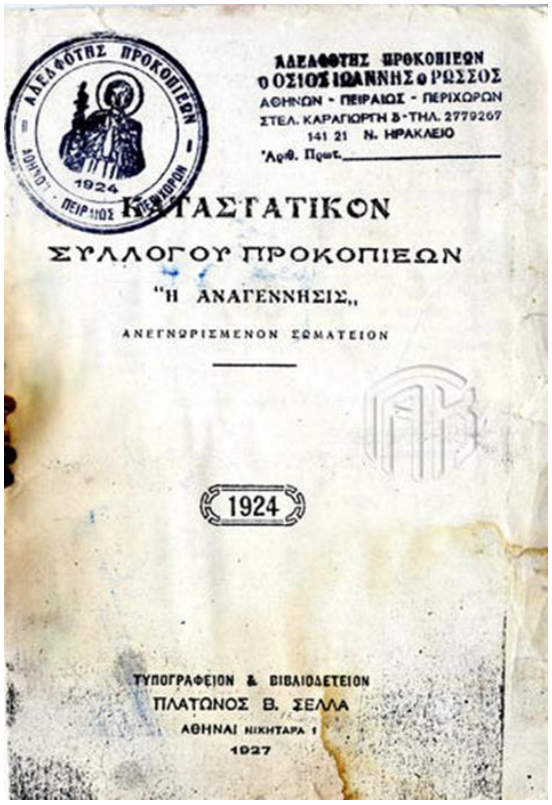
ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΠΡΟΚΟΠΙΕΩΝ
Ο ΟΣΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΡΩΣΣΟΣ
ΑΘΗΝΩΝ - ΠΕΙΡΑΙΩΣ - ΠΕΡΙΧΩΡΩΝ
ΣΤΕΛ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗ 3 - ΤΗΛ. 2779267
141 21 Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟ
Αριθ. Πρωτ.

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ

ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΕΩΝ

"Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ,,

ΑΝΕΓΝΩΡΙΣΜΕΝΟΝ ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ

1924

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ & ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟΝ
ΠΛΑΤΩΝΟΣ Β. ΣΕΛΛΑ
ΑΘΗΝΑΙ ΝΙΚΗΤΑΡΑ 1
1927

Εικ. 10: Καταστατικό Συλλόγου Προκοπιέων «Η Αναγέννησις»
(Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία).

Έτσι και αλλιώς, το ζήτημα της κατασκευής οικημάτων για τους πρόσφυγες εξακολουθούσε να υφίσταται σε ολόκληρο τον ελληνικό Μεσοπόλεμο, λόγω έλλειψης των κατάλληλων οικονομικών πόρων από την πλευρά του ελληνικού κράτους, το οποίο την ίδια περίοδο προσπαθούσε σταδιακά να απορροφήσει τις υπηρεσίες της ΕΑΠ, καθώς συζητούνταν πρόταση εκκαθάρισής της στο εσωτερικό της ΚτΕ. Βέβαια, ήταν ένα αρκετά δύσκολο εγχείρημα, καθώς η όλη διαδικασία θα είχε μεγάλα έξοδα και τα ελληνικά οικονομικά ενδεχομένως να μην μπορούσαν να τη στηρίξουν. Παρόλα αυτά, στις 24 Ιανουαρίου 1930 υπογράφηκε η «σύμβασις περί εκκαθαρίσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και ρυθμίσεως των εκ της απορρεόντων ζητημάτων». Η ελληνική αντιπροσωπεία δεν έκρυψε την ευγνωμοσύνη της για το τεράστιο ανθρωπιστικό έργο που είχε επιτελεστεί από την ΕΑΠ, ενώ, με τη σειρά της, η ΚτΕ εξέφρασε μεγάλη ικανοποίηση για ένα έργο τόσο «μεγάλης ηθικής σημασίας…ένα έργο ανθρωπιστικό», κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στην κυβέρνηση των Φιλελευθέρων που βρισκόταν στην εξουσία εκείνη την περίοδο. Με τη σύμβαση του Ιανουαρίου, λοιπόν, ολόκληρη η περιουσία της ΕΑΠ —

κινητή και ακίνητη— μεταβιβάστηκε στο ελληνικό Δημόσιο, το οποίο όφειλε να εκπληρώσει και όλες τις αντίστοιχες υποχρεώσεις που δέσμευαν την ΕΑΠ. Μεταξύ άλλων συμπεριλαμβανόταν και οι υπηρεσίες-υποδομές ύδρευσης και αποχέτευσης σε όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς.[156]

Όμως, αξίζει να σημειωθεί ότι η περιουσία της ΕΑΠ που μεταβιβάστηκε στο ελληνικό Δημόσιο υπόκειτο στη Διεθνής Οικονομική Επιτροπή (Commission Internationale Financière de la Grèce), η οποία είχε εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα από το 1897, μετά από τη χρεοκοπία του 1893, και ουσιαστικά είχε λόγο στα δημόσια οικονομικά της χώρας, έως ότου αποπληρωνόταν πλήρως το προσφυγικό δάνειο του 1924. Τα χρέη που είχαν οι αγρότες πρόσφυγες προς την ΕΑΠ θα εισπράττονταν από την Αγροτική Τράπεζα (είχε ιδρυθεί το 1929) και τα αντίστοιχα των αστών προσφύγων από την Εθνική Τράπεζα ή την Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία είχε ιδρυθεί το 1927.[157]

Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ οι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί πέρασαν στην εποπτεία του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως, στο οποίο συστάθηκε το Τμήμα Διοικήσεως Αστικών Συνοικισμών. Το Υπουργείο ανέλαβε τη διάθεση των οικημάτων και οικοπέδων που δεν είχαν πουληθεί από την ΕΑΠ και όσων είχαν εγκαταλειφθεί, καθώς και τη συντήρηση των αστικών συνοικισμών.[158] Δε λύθηκαν όμως όλα τα θέματα. Τουναντίον, χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να αποκτήσει μόνιμη στέγη η πλειονότητα των προσφύγων στις πόλεις, ενώ πολλοί ήταν εκείνοι που έμεναν ακόμα σε σκηνές και έχτιζαν σε κενούς χώρους ή στις παρυφές των αναγερθέντων «επίσημων» συνοικισμών δημιουργώντας σιγά σιγά αυθαίρετους συνοικισμούς, χωρίς την παρέμβαση του κράτους. Αρκετοί από τους συγκεκριμένους συνοικισμούς παρέμειναν έτσι για δεκαετίες εκεί που άλλοι νομιμοποιήθηκαν λίγα χρόνια αργότερα. Τον Ιανουάριο του 1930 η εφημερίδα *Ακρόπολις* ανέφερε ότι: «Το έργον της στεγάσεως των προσφύγων προώδευσε, συνοικισμοί εκτίθησαν, αλλά οι σκηνές και οι τρώγλες δεν έλειψαν, ούτε έπαυσαν να χρησιμοποιούνται έκτοτε ως στέγη ανθρώπων». Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα στην Αττική με άθλιες συνθήκες υγιεινής αποτελούσαν οι

---

[156] Κορμά, *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, σ. 45-48.

[157] *Στο ίδιο*, σ. 48.

[158] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 242.

συνοικισμοί των Λιπασμάτων, Σφαγείων, Καλοκαιρινού και Βουρλών στον Πειραιά και Περικλέους (μετέπειτα Ασύρματος), Δουργουτίου (σημ. Νέος Κόσμος) και Πολυγώνου στην Αθήνα.[159]

Εικ. 11: Περιοχή Δουργούτι (σημ. Νέος Κόσμος) το 1955
(Hans Gerber, Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΗ BIBLIOTHEK ZURICH).

[159] Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, σ. 247-248.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια να ενταχθούν οι πρόσφυγες του 1922 σε ένα ευρύτερο χρονικά και γεωγραφικά πλαίσιο. Κατά τη διάρκεια του «μακρού» Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το ελληνικό κράτος δεν ήταν το μοναδικό που ήρθε αντιμέτωπο με μία πρωτοφανή προσφυγική και υγειονομική κρίση. Σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο πραγματοποιούνταν πληθυσμιακές μετακινήσεις σε μία περίοδο που ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης άλλαζε ριζικά μετά την πτώση των αυτοκρατοριών και την ανάδειξη των εθνών-κρατών. Την ίδια στιγμή, οι χώρες, εξαιτίας των μετακινήσεων, όχι μόνο των προσφύγων, αλλά και των στρατευμάτων, κλήθηκαν να ανταπεξέλθουν στα προβλήματα που ανέκυπταν από τις μεταδιδόμενες αρρώστιες.

Όμως, ένας από τους σκοπούς της έρευνας ήταν να αναδειχθεί και να τεκμηριωθεί πως διαμορφώθηκαν οι προκαταλήψεις των ντόπιων με όρους ασθένειας, οι οποίες πολλές φορές απέρρεαν από λανθασμένες κρίσεις και υποθέσεις, όπως για παράδειγμα ο ισχυρισμός ότι «οι πρόσφυγες μας παίρνουν τις δουλειές». Ας μη λησμονηθεί πως οι γηγενείς που ανήκαν στη φιλοβασιλική παράταξη χρησιμοποιούσαν στερεοτυπικούς όρους για ιδεολογικούς σκοπούς. Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα, οι πρόσφυγες που μετέφεραν μολυσματικές ασθένειες θα ήταν ικανοί να τις μεταδώσουν στους πληθυσμούς που τους υποδέχονταν. Όμως, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η ακριβέστερη ερμηνεία είναι πως οι πρόσφυγες ήταν πιο ευάλωτοι στις μολυσματικές ασθένειες, καθώς οι τελευταίες ήταν αποτέλεσμα της εξαθλίωσης, που επιδείνωνε η φτωχή διαβίωση. Οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα, τόσο πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών όσο και μετά, ήταν εξαντλημένοι και ταλαιπωρημένοι από το μακρύ και δύσκολο ταξίδι. Αργότερα, οι συνθήκες διαβίωσής τους στα λοιμοκαθαρτήρια, σύμφωνα με προσωπικές μαρτυρίες των ίδιων, επέτειναν συχνά τα προβλήματα υγείας τους αντί να τα επιλύσουν.

Εντωμεταξύ, η κατάσταση της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα, πριν από την έλευση του μεγάλου κύματος των προσφύγων το 1922, ήταν τραγική, επειδή δόθηκε προτεραιότητα στις πολεμικές δαπάνες, ενώ την ίδια στιγμή αυξάνονταν μόνο τα φαρμακεία και οι ιδιωτικές κλίνες, όπως επιβεβαιώνεται από τον *Οδηγό της Ελλάδος* του Ιγγλέση, που ήδη έχει αναφερθεί. Στην πραγματικότητα δεν υπήρχε στοιχειώδης κρατική μέριμνα για να αντιμετωπιστούν τα πρώτα προβλήματα

εγκατάστασης των προσφύγων. Το κράτος, παρότι είχαν προηγηθεί και άλλα προσφυγικά ρεύματα τα προηγούμενα χρόνια, ήταν απροετοίμαστο και προσπαθούσε σπασμωδικά να βρει κάποια πρόχειρη στέγαση για τους πρόσφυγες, προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος του συνωστισμού, που αποτελούσε ένα από τα βασικά αιτήματα του τοπικού πληθυσμού.

Ο πανικός και ο φόβος που άρχισε να επικρατεί στην ελληνική κοινωνία ανιχνεύεται εύκολα στις εφημερίδες της εποχής. Στον τρόμο πιθανής εισόδου και εξάπλωσης διάφορων μεταδοτικών ασθενειών στους ντόπιους, οι πρόσφυγες απομονώθηκαν σε κυρίως ή και αποκλειστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς και γειτονιές, φαινόμενο που υπαγορεύθηκε και από την πιεστική αντικειμενική ανάγκη ταχύτερης στέγασής τους.

Επιπρόσθετα, οι σχέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων ήταν τεταμένες. Αφορμή στάθηκε το μέτρο της επίταξης κάθε είδους ακινήτων από την Επαναστατική Κυβέρνηση. Σημαντικές διενέξεις προέκυψαν και λόγω της διαφορετικής πολιτικής ιδεολογίας μεταξύ προσφύγων και ντόπιων. Από τη μία, οι πρώτοι, ήταν ταγμένοι στην πλειονότητά τους στη Βενιζελική παράταξη. Από την άλλη, οι δεύτεροι, οι οποίοι υποστήριζαν τις θέσεις του Λαϊκού Κόμματος, ήταν αρνητικοί απέναντι στους πρόσφυγες, καλλιεργούσαν το μίσος εναντίον τους, γεγονός που οδηγούσε στη δημιουργία ενός είδους κοινωνικού ρατσισμού.

Τα οικονομικά της Ελλάδας, την ίδια περίοδο, δεν ήταν σε θέση να στηρίξουν ένα τόσο μεγάλο σχέδιο, όπως αυτό της προσφυγικής αποκατάστασης. Έτσι, η χώρα κατέφυγε για βοήθεια στην Κοινωνία των Εθνών. Τέτοιου είδους διεθνείς, αλλά και φιλανθρωπικοί οργανισμοί, καθώς και οι διάφορες επιτροπές τους, όπως η Επιτροπή των Επιδημιών της ΚτΕ, επιχείρησαν να μεταρρυθμίσουν τον κόσμο της υγείας με την αρωγή του κράτους, το οποίο, μετά τον πόλεμο, επέκτεινε τις αρμοδιότητές του, αντικαθιστώντας τη φιλανθρωπική πρωτοβουλία του 19ου αιώνα. Η αποκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων και ο αγώνας εκσυγχρονισμού της δημόσιας υγείας αποτέλεσαν μεγάλα προγράμματα αναμόρφωσης όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά γενικότερα των ευρωπαϊκών κρατών. Εν ολίγοις, η προσφυγική κρίση αποτέλεσε την αφορμή, προκειμένου να σχεδιαστούν τέτοιου είδους πρακτικές. Ένα παράδειγμα ήταν η αύξηση του αριθμού των δημόσιων νοσοκομείων. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας, που εξετάστηκε στη συγκεκριμένη έρευνα, παρατηρήθηκε το φαινόμενο των αντικρουόμενων

απόψεων σε θέματα υγείας μεταξύ των τοπικών αξιωματούχων και των διεθνών εκπροσώπων.

Παρόλο, λοιπόν, που η κατεύθυνση της δημόσιας πολιτικής είχε ως βλέψη ακριβώς την ενσωμάτωση και όχι τον αποκλεισμό των προσφύγων, στην ουσία δεν πέτυχε τους στόχους της, καθώς οι συνθήκες διαβίωσης στους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς σε όλη την περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου ήταν συχνά ελλιπείς, με μειωμένη υγιεινή και περιορισμένη πρόσβαση στα ουσιώδη. Σε συνδυασμό με τη δυσαναλογία χώρου και αριθμού ατόμων που διέμεναν σε μία κατοικία, παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση των μεταδοτικών νόσων, κυρίως της φυματίωσης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο ποσοστό του προσφυγικού στοιχείου να οδηγηθεί σε αυτό που φοβούνταν και προσπαθούσαν να αποτρέψουν οι ελληνικές κυβερνήσεις, δηλαδή στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των προσφύγων, ιδιαίτερα εκείνων που κατοικούσαν σε μεγάλες πόλεις, όπως η Αθήνα και ο Πειραιάς. Ριζοσπαστικοποίηση, που σαφώς επηρεάστηκε και από τις νέες πολιτικοοικονομικές συνθήκες μετά από τη Συμφωνία της Άγκυρας και την οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα τη δεκαετία του 1930.

Στην ελληνική ιστοριογραφία γενικότερα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το κράτος επιχείρησε να ανταπεξέλθει στο βαρύ φορτίο της προσφυγικής αποκατάστασης. Αν και το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής αποκατάστασης πραγματοποιήθηκε, ωστόσο η αστική αποκατάσταση προχώρησε με πολύ βραδύτερο ρυθμό, σε σημείο ώστε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πολλές οικογένειες ακόμα δεν είχαν αποκατασταθεί, ενώ εκείνες που είχαν προχωρήσει στο συγκεκριμένο βήμα ζούσαν κάτω από αντίξοες συνθήκες. Εν τέλει, μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε, αναδείχθηκαν και οι αδυναμίες του ελληνικού κράτους στην υγειονομική αντιμετώπιση των αστών προσφύγων της Αττικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΝΤΥΠΑ – ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ – ΟΔΗΓΟΙ – ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Εφημερίδες

Εμπρός, 06/1922-12/1922 και 09/1927-09/1928.

Ριζοσπάστης, 01/1924-01/1926 και 01/1933-12/1933.

Σκριπ, 06/1922-12/1922.

Σφαίρα, 06/1922-12/1922.

Τα Νέα, 02/09/2014.

Ημερολόγια

Ετήσιον Προσφυγικόν ημερολόγιον, τόμος Γ΄, Αθήνα 1927.

Οδηγοί

Ιγγλέσης, Νικόλαος Γ., *Ο Οδηγός της Ελλάδος, 1910*, Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

Ιγγλέσης, Νικόλαος Γ., *Ο Οδηγός της Ελλάδος, 1921*, Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

Μαρτυρίες

Η Έξοδος. Τόμος Α΄. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας, πρόλογος: Γ. Τενεκίδης, εισαγωγή-επιλογή κειμένων-επιμέλεια: Φ. Δ. Αποστολοπούλου, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980.

Η Έξοδος. Τόμος Β'. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας, εισαγωγή-εποπτεία: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, επιμέλεια: Γιάννης Μουρέλος, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982.

Η Έξοδος. Τόμος Γ'. Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου, πρόλογος-επιστημονική εποπτεία: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2013.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αερίου, Αναστασία – Παλούκης, Κωνσταντίνος – Παπαϊωάννου, Γεώργιος, *Περιστέρι: όψεις της ιστορίας της πόλης και του δήμου*, Αλέξανδρος, Αθήνα 2019.

Ανδριώτης, Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

Αξιώτη, Μέλπω, *Εικοστός αιώνας*, Κέδρος, Αθήνα 1982.

Ασδραχάς, Σπύρος, «Εισαγωγή» στο *Οι συλλογικοί φόβοι στην ιστορία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Αθήνα 2000, σ. 9-12.

Βαμβακάρης, Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-παρουσίαση: Αγγέλας Βέλλου-Κάιλ, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

Βενέζης, Ηλίας, *Γαλήνη*, Πυρσός, Αθήνα 1940.

Γκιζελή, Βίκα Δ., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.

Γκιζελή, Βίκα Δ., «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη» στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992, σ. 61-77.

Δεσποτόπουλος, Κωνσταντίνος Ι., *Αναπολήσεις*, τ. Α΄, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.

Δραγώνα, Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης» στο *Τί είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Ζαχαρίας, Κωνσταντίνος Π., *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα κατά τον τελευταίο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Ιατρική Σχολή – Α΄ Πνευμονολογική Κλινική, Αθήνα 2007.

Ηλιάδης, Πάνος Θ., *Από τον Πόντο στην Καλλιθέα Αττικής. Η πολυσήμαντη ιστορία της οικογένειάς μας*, έκδοση του συγγραφέα, Αθήνα 2014.

Θεοδώρου, Βασιλική, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Εμπλοκές και όρια» στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο. Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά – Ραϋμόνδος Αλβανός

– Δημήτρης Κουσουρής – Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 233-258.

Θεοτοκάς, Γιώργος, *Αργώ*, Εστία, Αθήνα 1984.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, *Ανεπιθύμητο Παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019.

Κατσάπης, Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μία νέα ματιά*, επιμ. Αντώνης Λιάκος, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 125-170.

Κατσάπης, Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα» στο *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, επιμ. Γιώργος Τζεδόπουλος, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σ. 19-40.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου» στο *Η αττική γη υποδέχεται του πρόσφυγες του '22*, επιμ. Άννα Καραπάνου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Κορασίδου, Μαρία, *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, τυπωθήτω, Αθήνα 2002.

Κορασίδου, Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995.

Κορμά, Λένα, «Όψεις της κοινωνικής και καθημερινής ζωής των προσφύγων εργατών της Μικράς Ασίας στη Γαλλία:1916-1939», *Αρχειοτάξιο*, 10, 2008, σ. 25-36.

Κορμά, Λένα, «Εχθρός προ των πυλών: Καυκάσιοι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη. Το υγειονομικό ζήτημα, 1919-1921» στο *Θεσσαλονίκη. Πρωτεύουσα των προσφύγων. Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου 23-25 Νοεμβρίου 2012, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 89-99.

Κορμά, Λένα, «"Το χρονικό ενός αγιάτρευτου συστήματος". Οι περιπέτειες της Δημόσιας Υγείας στον ελληνικό 20ό αιώνα» στο *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, επιμ. Γιάννης Βούλγαρης – Κώστας Κωστής – Σωτήρης Ριζάς, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ. 508-533.

Κορμά, Λένα Α., *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο. Πτυχές της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα, 1922-1930*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2021.

Κυραμαργιού, Ελένη, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2019.

Κωστής, Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2020.

Μαυρογορδάτος Θ., Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2019.

Μπαλαμπανίδης, Δημήτρης – Σούμπασης, Κυριάκος, «Η εγκατάσταση των "ανταλλάξιμων" προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης» στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο. Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά – Ραϋμόνδος Αλβανός – Δημήτρης Κουσουρής – Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 35-62.

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Τα "ψέματα" των φακέλων ως ιστορική αλήθεια», ανάτυπο από τον συλλογικό τόμο: *Σύγχρονα Αρχεία, Φάκελοι και Ιστορική Έρευνα*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1991.

Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ., *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μία εφηβείας*, Αστήρ, Αθήνα 1980.

Πετροπούλου, Ιωάννα, *Έλλη Παπαδημητρίου: μία γυναίκα του 20ού αιώνα. Ο κανόνας και η παράβαση*, Ερμής, Αθήνα 2022.

Προκοπίου, Σωκράτης Α., *Σαν ψέμματα και σαν αλήθεια*, Μέλισσα, Αθήνα 1928.

Ροδάς, Μιχ., «Δια την υγείαν του Ελληνικού λαού», *Έθνος*, 20/08/1928.

Σαλβάνου, Αιμιλία, *Αρρώστια και περίθαλψη στη Μικρασιατική Καταστροφή και στους Πρόσφυγες*, πρόλογος: Αντώνης Λιάκος, Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 2022.

Σαλίμπα, Ζιζή, «Από τους φόβους της πόλης: άμυνα και στρατηγικές επιβίωσης των νεήλυδων στην ελληνική πόλη κατά τον 19ο αιώνα» στο *Οι συλλογικοί φόβοι*

στην ιστορία, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Αθήνα 2000, σ. 75-92.

Σταύρου, Τατιάνα Δ., *Οι πρώτες ρίζες*, Κύκλος, Αθήνα 1936.

Στογιαννίδης, Γιάννης, *Το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης και τα σανατόρια της Αθήνας, 1890-1940*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2015.

Στογιαννίδης, Γιάννης, «Σε αναζήτηση του Κράτους Πρόνοιας», επιμ. Τάσος Κωστόπουλος, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/04/2020.

Σωτηρίου, Διδώ, *Μέσα στις φλόγες*, Κέδρος, Αθήνα 1978.

Τούση, Ευγενία Δ., *Ο αστικός χώρος ως πεδίο μετασχηματισμών υπό το πρίσμα του προσφυγικού προβλήματος. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής Αθήνας-Πειραιά,* διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας, Αθήνα 2014.

Χαϊδεμένου, Φιλιώ, *Γιαγιά Φιλιώ η Μικρασιάτισσα*, Ο Μωβ Σκίουρος, γ΄ έκδοση, Αθήνα 2019.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας» στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο. Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά – Ραϋμόνδος Αλβανός – Δημήτρης Κουσουρής – Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 187-209.

<u>Ξενόγλωσση βιβλιογραφία</u>

Courtwright, Andrew –Turner, Abigail Norris, "Tuberculosis and Stigmatization: Pathways and Interventions", *Public Health Reports*, τ. 125, Supplement 4: Social Determinants of Health, 2010, σ. 34-42.

Goffman, Erving, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια 2001.

Kraut, Alan M., "Foreign Bodies: The Perennial Negotiation over Health and Culture in a Nation of Immigrants", *Journal of American Ethnic History*, 23/2 (2004), σ. 3-22.

McMillen, Christian, *Πανδημίες: μια σύντομη εισαγωγή*, μτφρ. Νίκος Αποστολόπουλος, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2020.

Morgenthau, Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το Έπος της Εγκατάστασης*, μτφρ. Σήφης Κασεσιάν, Τροχαλία, Αθήνα 1994.

Psalidopoulos, Michalis, *History of the Bank of Greece 1928-2008. From government' s banker to guardian of financial stability*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2019.

Psomiades, Harry J., "The American Near East Relief (NER) and the Megale Katastrophe in 1922" στο *The Genocide of the Ottoman Greeks. Studies on the State-Sponsored Campaign of Extermination of the Christians of Asia Minor 1912-1922 and Its Aftermath: History, Law, Memory*, επιμ. Tessa Hofmann – Matthias Matthias Bjørnlund – Vasileios Meichanetsidis, Melissa, Αθήνα 2011, σ. 135-150.

Revel, Jacques –Peter, Jean-Pierre, «Το σώμα. Ο άρρωστος και η ιστορία του» στο *Το έργο της Ιστορίας*, επιμ. Jacques Le Goff – Pierre Nora, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη – Νίκος Σαββάτης, Ράππα, Αθήνα 1974, σ. 234-262.

Roberts, Penny – Naphy, William G., "Indroduction" στο *Fear in early modern societies*, επιμ. William G Naphy – Penny Roberts, Manchester University Press, Μάντσεστερ – Νέα Υόρκη 1997.

Salvanou, Emilia, "The First World War and the refugee crisis: historiography and memory in the Greek context", *Historein*, 16, 2017, σ. 120-138.

Vinet, Freddy, *Η μεγάλη γρίπη του 1918. Η χειρότερη επιδημία του 20ού αιώνα. Η ιστορία της ισπανικής γρίπης*, μτφρ. Αριστέα Κομνηνέλλη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2020.